

સ્વાભાવિક ધર્મ.

(NATURAL RELIGION.)

રચનાર

નથુરામ પીતાંબરજી રાવળ.
માંગરોળ.

પ્રગટ કર્તા.

પુરુષોત્તમ કાદાનજી ગાંધી.

મુખ્યોદ્ધ પ્રકાશના એડિટર.—લીંબડી.

“મહતાપુણ્યપણ્યેનક્રિતેયંકાયનીસ્ત્વયા”

“પારંદુસ્તોદધેર્ગન્તુમ્ત્રયાવન્નભિદ્યતે”

અમદાવાદ, આર્યોદય પ્રેસ.

આવૃત્તિ જીજી—૧૧૦૦ પ્રત.

સંવત ૧૯૪૧.—સન ૧૮૮૫.

મૂલ્ય દશ આના.

અર્પણ પત્રિકા.

સર્વ શક્તિવાન, સર્વજ્ઞ, સર્વ સાક્ષી, સર્વ વ્યાપક, અચિંત્ય અવર્ણ નિય, નિર્વિકારી, નિરંજન, મહાન, પરબ્રહ્મ, અદ્વિતીય, નિત્ય, બુદ્ધિને અગ્રાધ્ય, અનંત, દેશ કાલ મર્યાદાતીત, સચ્ચ અને વૈભવનો શરો, દયા અને ક્યાથનો મહામાગર, પ્રેમ અને આનંદનું મૂલ સ્થાન, સર્વ કારણોનું પ્રાદિ કારણ, શાશ્વત, અનાદ્યંત, નિર્વચનું વલ, નિર્ગશ્ચિતનો આધાર, અજન્મા, અવિનાશી, પ્રકાશિત, અશરિરી, અદ્વેશ, પવિત્ર, પાપરહિત, પૂર્ણ જ્ઞાન સ્વરૂપ, મનો નિયંત્રા, માયા રહિત, સ્વતઃસિદ્ધ, શાશ્વત સુખ અને સૂચીનું નિર્ગતર પહન કરતું શરણ, પ્રકાશનો પ્રકાશ, હર્માન સ્થિતિ ને લય કરનાર, અતિ સૂદમ, ચિન્માત્ર, અદશ્ય, દશ્યા, અભેદ, પરિપૂર્ણ, નિર્વિશેષ, અમરપણાનો પૂલ, સૂર્ય ચંદ્ર અગ્નિ અને તારા જેને પ્રકાશિત કરી શકતાં નથી એવો, પોતાનું પોતાનામાં જિવિત સત્યવાનર, શાશ્વત અને સતત આનંદ રૂપ જે ભક્તવત્સલ પ્રભુ, તેને આ નાનું પુસ્તક તેના આજ્ઞાંકિત ને નમ્ર ભક્ત નયુરામે સવિનય પ્રેમ ભક્તિ પૂર્વક રોમાંચિત થઈ અર્પણ કર્યું છે.

ઉપોદ્ધાત.

આઘાતની સામે પ્રત્યાઘાત નથી થતો ? અરત પા-
મેક્ષો સૂર્ય ફરીથી નિયમિત વખતે ઉદય થવાને આનાકાની
કરેછે ? કુદરત કોઇ ચીજને હમેશાં એકજ સ્થિતિમાં રાખે
છે ? આ સવાલોના જવાબ વિચારતાં મને કેટલીક તરેહથી
ગુમાન'દ થાયછે કે જે પ્રદેશપર રામચંદ્ર હરીશ્ચંદ્ર ને બીજમ-
પિતામહ આદિ નીતિવાન રાજાઓ થઇ ગયા; જે પ્રદેશપર
વાલ્મીક વ્યાસ વશિષ્ઠ ને ગૌતમ આદિ જ્ઞાની—હીલસુદૃઢ—
જેઓ પોતાના અપ્રતિમ જ્ઞાનમય કાર્યથી મીકલોકોમાં
મનાતા કિનિક્કસ પક્ષી જેવા અમર થઇ ગયા, તેઓએ પો-
તાની સ્વભૂમી ગણી આશ્રય ક્યો ને જે પ્રદેશપર ભક્તમણ,
અરજુન, દ્રુપદરામ આદિ શૂરવીરો અને વિક્રમ તથા ભોજ
આદિ પરાપકારી અને ઉદાર—મહાન પુરૂષો પોતાની સુ-
ગંધમય અને રમ્યજીવગી નીવિધે ગુળરીગયા તેજ આર્યા-
વર્તનો પુત્રોદ્ધાર થવાનો વખત નજીક આવ્યો છે, એમ
કેટલાંક સંભાવિત્ ચિન્હોથી જણાય છે.

દીર્ઘ દૃષ્ટિ રાખનાર પ્રજાપાલક ઇશ્વર દુર્દશામાં આવી
પ્રોક્ષાનું સંરક્ષણ કરેછે. નિરાધારનો આધાર અને ગરીબ
તેમજ પરદેશીનો સાચો મિત્ર એજ છે.

જ્યારે જ્યારે હરકોઇ ઉચ્ચ પ્રજાની અવદશા થાયછે,
ત્યારે ત્યારે તેમના કલ્યાણને અર્થે અસાધારણ બુદ્ધિવાળા
મનુષ્યને જગન્નીયંતા ઇશ્વર તે પ્રદેશપર મોકલે છે. ભગવદ્
ગીતાના એથા અધ્યાયના સાતમા તથા આઠમા શ્લોકમાં

આ વાત વ્યાસ મુની શ્રીકૃષ્ણ પાસે અર્જુન પ્રત્યે કહેવડાવેછેકે.

યદાયદાહિધર્મસ્યગ્લાનિર્ભવતિભારત

અમ્યુત્યાનમધર્મસ્યતદાહહત્માનંસંજ્ઞામ્યહં ૭

પરિત્રાણાયસાધૂનાંવિનાશાયચ્ચદષ્કૃતાં

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાયસંભવામિયુગેયુગે. ૮

ભાવાર્થ—જ્યારે જ્યારે ધર્મની (સત્યધર્મની) નિંદા થાયછે, તે અધર્મનું પ્રાબલ્ય થાય છે, ત્યારે ત્યારે સાધુના રક્ષણને અર્થે તે દુષ્ટના નાશને અર્થે તથા સત્ય ધર્મસ્થાપના સારૂ યુગયુગને વિષે હે અર્જુન હું—કૃષ્ણ ઇશ્વર અવતાર ધારણ કરુંછું (આ શ્લોકનો ભાવાર્થ એવો નથી કે નિરાકાર અને ત્રીગુણાતીત તેજોમય નારાયણ અવતાર ધરેછે. પરંતુ એ પરમકૃપાળુની મરજીથી એક અસાધારણ અને અલૌકિક પુરૂષ ઉત્પન્ન થાયછે જેને શાસ્ત્ર પુરાણ-કર્તાઓએ શ્રીગુણ ભગવાન નામ આપ્યુંછે. તે જન્મ ધારણ કરેછે એમ સમજવું.)

ઓ ! પરમ કૃપાળુ ઇશ્વર, તને ગમે તો હિંદુઓને સાચા પાડી કલ્કીને મોકલ, કદિ મુસલમાનોને ખરા પાડવા ઇચ્છતો હોય તો ઇમામ મેદીને મોકલ, અને જે બીજા પંથવાળાઓમાંથી કોઈને પણ સાચા પાડવા મરજી હોયતો તે ધર્મસ્થાપનારાઓમાંથી કોઈનો પણ પુનર્જન્મ કર.

આર્યાવર્તને તો શું પણ આખી દુનિયાને એક સત્ય ધર્મનીચંતાની ધણીજ અગત્યછે. તારા તરફથી વકીલાત કરનારા ધણા ધર્મીઆર્યો આજકાલ શીસ્તોદરના સ્વાદમાં

તક્ષીન થઇ અહોનિશ માયાની મોટાઇમાં પોતાની ફરજ ભૂલી ઘોર્યો કરેછે એ દીલગીરી ભરેલું છે. ધણા પેટભરા વડીલા વધી પડવાથી જગતમાં તારી આમરને કેટલી હાની પોચેછે તેનો કૃપાદષ્ટીથી વિચાર કરી આવે કવખતે સસ ધર્મ સ્થાપી તારે તારી ફરજ અદાકરવી જોઇએ; અને આવા અવિશ્વાસી અને કુડા જમાનામાં તારા ચાહકનું રક્ષણ કરવું જોઇએ.

આર્યોવર્તમાં દાખલ કરવાના બધા સુધારા ધર્મની આગળ હાય જોડીને ઉભાછે. ધર્મ-ધર્મને બહાને પેટ ભરનાર આચાર્યો-કાંઈ જવાબ દેતાં નથી, ધર્મીઆર્યોની સુપકીથી સુધારકો પણ ડરેછે, ને તેથી તેઓ તેમનાથી છૂટા છોડા કરી મેદાન પડી શક્તા નથી. એક હાસ્યજનક ગ્રંથકર્તા આર્યોવર્તની આધુનીક દશા વિષે યથાર્થ લખેછે. તે કહેછે કે.

“ હિંદુસ્તાનના સમ્રાજા સુધારા ધર્મની સાથે જોડાઈ ગએલાછે. અને ધર્મનો એક વિચાર ઉચલાવી નાંખવો એ હિમાલય પર્વતને ઉચલાવવા કરતાં પણ અધરું કામ છે; એક માણસથી શું થઈ શકે? પ્રવાહની સામા કેમ તરાય? અમે અમારી ફરજ બધીએ જાણીએછીએ, પણ એકલાં શું કરીએ? “એકલાં શું કરીએ ?” “એક માણસથી શું થઈ શકે ?” અમે કહીએછીએ કે મોટાં કામ એકથીજ થાયછે. દુનિયામાં કયું મોટું કામ અનેક માણસોએ ભેગાં થઈ કર્યુંછે? બૌદ્ધ, ખ્રીસ્ત ને મુસલમાન ધર્મના કાઢનાર એક હતા કે અનેક? શંકરાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય, કબીર એ પ્રથમ એકજ હતા કે અનેક? શીવાજી એક હતા કે અનેક? એક ગાલીલિઓએ કેટલું કર્યુંછે? એક સોક્રેટીસ ગ્રીસદેશમાં સુધારાનો પોકાર

કેવી ક્ષતેહયી ઉઠાવી શક્યો હતો ? ૩ કાંતવાના સંચા કાઠને નારો પ્રથમ એક હતો કે અનેક ? એકસો સ્ટીવન્સન આખા દેશના અજ્ઞાન અને દુરાચરને કેવી રીતે હલાવવાને શક્તિ માન થયો ? એક ઈશ્વરે આ સૃષ્ટિ રચીછે અને તે સમજવાને પણ અનેક મથી મરેછે, તોએ શક્તિમાન થયા નથી અને થવાના પણ નથી. એકનીજ ખુબી છે. તેની સાથે આ પણ ખરુંછે કે “Assist yourself and heaven will assist you”

અર્થ સાધયામિ કિંવા દેહં પાતયામિ

એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી જે કોઇ શુભ કાર્યમાં યાહોમ કરી પડેછે તેને ઇશ્વર સહાય કરેછેજ.

કોઇપણ તરેહનો—ધર્મનો, જ્ઞાતીનો, રીવાજનો કે ખીજ કોઈ બાબતનો મત—બેદ રાખ્યા સિવાય આ અંથ લખવામાં આવ્યોછે. છતાં પણ જે કોઇની લાગણીને ધ્રુજ થાયતો તેનો દોષ—ઠપકો પોતાની સત્યતાને ખાતર લખનારે પોતાને માથે વહોરી લીધો છે.

મનહરછંદ.

કહાં શંકરાચાર્ય, દાદુ, તથા કબીરદાસ,
એકલા વગાડે હાક, નીજ ધર્મ જાણીને;
રામચંદ્ર, યુધિષ્ઠર, વળી રાજા હરીશ્ચંદ્ર,
કહાં સદ્ગુણી એવા, હાલના નૃપતિ છે ?
પેટ ખોટાં સર્વનાં ને, બનાવટ કરે બહુ,
ઉપર ભરી કપૂર, નીચે ખાજ રાખેછે;

વાત કરનાર ધણા, ધાયલ થોડાજ દીઠા,
ખાયલા નિર્બળ દેખી, દિલે દિલગીરછું. ૧

આશરે ચારેક વર્ષપર આ ગ્રંથની પેઢેલી આવૃત્તિ પ્રગટ થઇ હતી. લોકોને રચીકર હોવાથી તેની તમામ નકલો તરતજ ખપી ગઈ હતી. ધણા સુધારા વધારાવાળી આ બીજી આવૃત્તિ રા. રા. પુરષોત્તમભાઈએ છપાવી પ્રગટ કરી છે. આશા છેકે સુઘ ગૃહસ્થો તેમને યોગ્ય મદદ આપ્યા વગર રહેશે નહીં.

આ ગ્રંથ રચવામાં મારા પ્રિય સ્નેહી સુઘ વૈજનાથ મોતીરામ બટ્ટે કેટલીક ઉપયોગી મદદ કરીછે માટે હું તેમનો અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનું છું.

માંગરોળ.

નથુરામ પીતાંબરજી રાવળ.

સ્વાભાવિક ધર્મ.

મંગળા ચરણ.

મનહરછંદ.

એક જે અનંત રૂપે, વ્યાપ્તમાન થઈ રહ્યો,
સ્થાવર જંગમ સૃષ્ટિ, રચનાર જેહ છે;
અક્ષાંડ ચૈતન્યમય, રચીને અદર્શ રહ્યો,
મહત સુક્ષ્મપણું, જેહનું અમાપ છે;
દૂર છે તો દૂર છેજ, પાસે તો પાસેજ વળી,
ઉભય સંજ્ઞા રહિત, અવિચળ જેહ છે;
મન વાણી પોચે નહીં, પોચે તો નિવૃત્ત થઈ,
કેમ સમજાવી શકું, નથુ એ અમાપને. ૧
પંડિત વિદ્વાન થાક્યા, પંથનો ન પાર આવ્યો,
ગુણીજનો થાક્યા અંતે, લાંબી વાટ જોઈને,
પડ દર્શન અન્યોઅન્ય, વાદ વદી થાક્યાં,
ભાષ્યકારો ટીકા કારો, તે ફૂટે ન પામીયા;
ચોરાશી પંથજ થાક્યા, સીદ્ધિવાળા જોગી થાક્યા,
કીલસુદ્ધ દાના જેહ, તેહ મૈન્ય રહી ગયા;
વેદને વેદાંત થાક્યાં, નેતિ નેતિ કહી કરી,
વંદના કંઈછું તેને, મુખે મૈન્ય રહીને. ૨

દોહરો.

હરિ, ગુરુ, સંત સમાજને, પ્રેમે લાગું પાય,
દયા હોય જો એમની, ગ્રંથ અનુપમ થાય. ૧

કાળ સર્વનો નાશ કરે છે.

સારમ્યાનગરીમહાન્સનૃપતિઃસામંતચક્રંચતત્.
પાર્શ્વેતસ્યચસાવિદગ્ધપારિષત્તાશ્વંદ્રાવિંબાનનાઃ
ઉન્મતઃસચરાજપુત્રનિવહસ્તેત્રંદિનસ્તાઃ કથાઃ
સર્વયસ્યવશાદંગાત્સ્મૃતિપથંકાલાયતસ્મૈનમઃ ૧ *

દોહરા.

“જે ઉગ્યું તે આયમે, પૂલ્યું તે કરમાય;
એહ નિયમ અવિનાશનો, જે જાયું તે જાય. ૧
અરે અખુધ ઓ આદમી, મનમાં શું મકલાય;
ઘાટ થશે શો ધડી પછી, જે જાયું તે જાય. ૨
ધૂળવતા ધમધમ ધરા, પડતા જેના પાય;
એવા નર ઉપડી ગયા, જે જાયું તે જાય. ૩
ડુંકે પરવત ફાડતા, કંઠણ વજ્રસમ કાય;
ખખ્યા કાળના ખપરમાં, જે જાયું તે જાય. ૪
રાવણ સરખા રગડમલ, ખળિયા ખળિસમ રાય;
કાળે તેને ફૂટિયા, જે જાયું તે જાય. ૫
ભોજ સુ વિક્રમ ભૂપતિ, ગ્રંથે ગૂણ ગવાય;

* તે સારી નગરી, તે મોટો રાજા, તે સામંતનો જ-
થ્યો, તેની પાસેના પંડિતોની સભા, તે ચંદ્રના બિંબ જેવા
મોઢાવાળી સ્ત્રીઓ, મદોન્મત તે રાજાઓના પુત્રોનો સમુદાય,
તે ભાટ, ચારણ, અને તે વાતો જેને વશ હોવાને લીધે
સ્મૃતિ માત્ર રહ્યું, તે કાળને નમસ્કાર.

કાયમ એ કથને રહ્યા, જે જાનું તે જાય- ૬
 પરપોટો જ્યમ પાણિનો, કાય કળશવત કાય;
 ધાર ન લાગે વણસતાં, જે જાનું તે જાય. ૭
 અરધી આવરદા ગદ્ય, હૈયે ન ધરી હાય;
 પછી થકી પરતૈશ તું, જે જાનું તે જાય. ૮
 કોઈ તને કરનાર નથી, સરવેશ્વર વિષ્ણુ સાક્ષ;
 ખોળ તેહને ખાંત કરી, જે જાનું તે જાય. ૯
 તરું તેહ ખૂડે ખચિત, ભરું તેહ ઠલવાય;
 અહાં ભરસો કાલનો, જે જાનું તે જાય. ૧૦
 મરણુ ફરેછે મલપતું, પરઠે જ્યાં તું પાય;
 ફરે ન તોય વિચાર કયમ, જે જાનું તે જાય. ૧૧
 પ્રતિ દિવસ તું પેખિ લે, વાયુ મૃત્યુનો વાય;
 ખુલાખી તુજ બળ કેટલું, જે જાનું તે જાય.” ૧૨
 કોઈએ કહ્યું છે કે

અટપટ જાયે દહાડલા, જ્યું ધરા વહુટયા મેહ;
 કરી શકતો કરી લે, હે પ્રાણી નારાયણ સાથે નેહ”†
 “અજળ અજ વઈ, કાલ કી ખીયો,
 રાધ કેતરી ખમંદી માંહી માપ પીયો”‡

† વરસાદની સતત ધારા પ્રમાણે આયુષ્યના દહાડા
 અપાટાબંધ ચાલ્યા જાયછે, એ પ્રાણી ! બની શકે તો જલ-
 દીપ્તી ભગવાનની સાથે પ્રીતિ કર.

‡ આજ આજ ગદ્ય, કાલ ખીજે દિવસ જશે, જેમાં
 માપ પડ્યું છે એવો રાધનો ઢગલો કેટલીક ધડી ટકશે?

માથે મુગટ ધારણ કરીને પાદશાહ થયો તોપણ શું ? કદી પોતાની પાદશાહીની જાહેજલાલી બહુ થઇ તોપણ શું ? નાના પ્રકારના ઉપભોગની સામગ્રીથી પોતાની ઈચ્છાઓ પૂરી પડી તોપણ શું ? નોખત, નિશાન ને નગારાં વગેરે પોતાના દરવાજા આગળ વાગતાં હોય તોપણ શું ? બધા દેશનો ને કદાપિ આખી પૃથ્વીનો સરદાર થાય તો તેથી પણ શું ?

ઘણું લશ્કર રાખી પાદશાહી મેળવી, ને વિશાળ મુલકમાં પોતાના નામની દુવાઈ ફેરવાવી, પણ પછી જ્યારે મૃત્યુનું લશ્કર આવીને તૂટી પડ્યું, ત્યારે મુલક, લશ્કર, મુગટ કે પાદશાહી કાંઈ રહ્યું નહીં. પછી દારા, જમસેદ, સીકંદર કે અકબર થયો તોપણ શું ?

કોઇ કહેતા હતા કે અમે કુળવાન ને ઉંચી જાતના છીએ, અમે જમસેદ તથા નોશેરવાંના વંશના છીએ; અમે ઉદાર છીએ, અમારી પાસે જોરાવર લશ્કર છે, વગેરે. પણ તેમને જ્યારે સ્મશાનમાં બળવાનો, કે ઘોરમાં દટાવાનો વખત આવ્યો ત્યારે કોઈ તેમની મદદે ન આવ્યું. પાસે દેશ, બળનો. મકાનો કે લશ્કર હોય તોપણ તે શા ખપતું ?

કોઇ રાજ્યંશી થયો, ને જગતની અંદર રાજ મળ્યું. મોટા મોટા ડુંગરી કિલ્લા બાંધ્યા ને લડવાનો સરંજામ તૈયાર રખાવ્યો. પણ તેમના પર જ્યારે મોતે અચાનક હુમલો કર્યો, ત્યારે એ સર્વ હવાપર ઉડી ગયું. કાંઈ ખપમાં ન આવ્યું. ગઢ, તોપ, કિલ્લા ને કોટ હોય તેથી પણ શું ?

કેટલાક દિવસ એવો શોર મચી રહ્યો હતો કે આ નવાખ છે, આ ખાન છે, આ અમીર છે ને આ ખાનદાન છે. તથા તેમની પાસે જાગીર ને પૈસો વગેરે વૈભવ ધણો છે. પણ ધડીક પછી જોયું તો તેમનાં નામ કે નિશાન કાંઈ દેખાતાં નહીં; એ દિવસને માટે શોર કે ચર્ચા ઘેર ઘેર પ્રત્યે થઈ તો તેથી પણ શું?

કોઈ કહેતા હતા કે જુઓ “ આ અમીર છે ” “ આ ઉમરાવ છે ” ને “ આ શાહુકાર છે. ” એમના ઉપર જ્યારે મોતનો સિંહ આવીને ફૂટી પડ્યો ત્યારે અમીર, ઉમરાવ ને શાહુકાર સર્વ લય પામી ગયા. અમીર, ઉમરાવ કે પૈસાદાર થયા તો તેથી પણ શું?

આ ઘોડો નામદારખાનો છે. આ હાથી જુલફી-કારખાનો છે. આ રથ કેશરીસિંહજીનો છે એમ માણસો કહેતાં હતાં પણ જ્યારે તેમનાપર મૃત્યુ રૂપી તીસમારખાની સ્વારી આવી ત્યારે સર્વ ફના થઈ ગયું. માથે છતર કિંવા મેઘાડંબર ધરાતું હોય તો તેથી પણ શું?

કોઈ કહેતા હતા કે આ દેવડી મેહેરખાન સાહેબની છે, ને આ બાગ ને હવેલી નામદારસાહેબની છે, પણ તેમના પર જ્યારે મૃત્યુએ કરડી નજર કરી જોયું તો હરગીજ તે મકાનની એક ઇંટ પણ હાથ ન આવી. ભવ્ય મેહેલો, બાગબગીચા ને સુંદર દિવાનખાનાં હોય તો તેથી પણ શું?

કેટલાકને પાદશાહી તથા મોટા મોટા ઇલકાબ મળ્યાં, ને પોતાના નામની મોહોરો ને સિક્કા કરાવ્યા, પણ જ્યારે

મોતે આવીને તેનું નામ ને નિશાન મટાડી દીધું, ત્યારે શેઠ-
ધવા લાગ્યા તો મોહોર કે સિક્કા કાંઈ હાથ ન લાગ્યા. બે
દિવસને માટે મોહોર ને સિક્કા કરાવ્યા તો તેથી પણ શું ?

કાચું સોનું પાકે એવો મુલક કોઈને જાગીરમાં મળ્યો.
તેણે તેનો બંદોબસ્ત કરી તે ઉપર પોતાની હકુમત બેસારી,
પણ જ્યારે મૃત્યુનો ફેજદાર સનંદ લઈને આવ્યો, ત્યારે
એક દિવસમાં હકુમ ને મિલકત સર્વે બીજાને સ્વાધિન થયાં.
હાકમી કે સત્તા હોય તો તેથી પણ શું ?

કેટલાક કહેતા હતા કે અમે તો જાતમાં ચડીઆતા
છીએ. “અમે શેખ છીએ” “અમે મોગલ છીએ” “અમે પ-
ટાણ છીએ” પણ જે ઘડીએ મૃત્યુએ આવીને પોકાર કર્યો
કે “મીયાં સાહેબ તૈયાર થાઓ ” પછી તો શેખ, સૈયદ,
મીરજાં કે કાજી કોઈ ન રહ્યું. જાતી કે હુશિઆરીનું ચડી-
આતાપણું હોય તો તેથી પણ શું ?

કોઈ માણસ પૈસો લઈને દુનિયામાં વેપાર કરવા લા-
ગ્યો, ને સુંદર ઈમારત કરાવી શેઠ બનીને બેઠો, પણ અ-
ચાનક દશરત કરીને કાળે પોતાનો ચોપડો ઉઘાડ્યો ને
વખાર ને દુકાન વગેરે એક પળમાં નાશ કરી નાંખ્યાં...માલ,
મકાન, જવાહિર ને પૈસો થયો તોપણ શું ?

કોઈ શૂરવીર હોય ને તે કરડો સિપાઈ ગણાતો હોય,
ચહેરો ભયંકર લાગતો હોય, ને તેણે લડાઈના મેદાનમાં
ધુશી લાખો માણસોને નસાડ્યા હોય, પણ જ્યારે તેણે
મોતનું મોહું ભાળ્યું ત્યારે તેના સામે કાંઈપણ ન બન્યું;

શૂરવાર, બહાદુર, કે પહેલવાન થયો તો તેથી પણ શું?

શૂરવીર થઇને ઘોડો દોડાવીને ફોજમાં ભંગાણુ પાડ્યું, તલવાર, કટાર, શસ્ત્રો વગેરે હથિઆરથી માણસોને ધાયલ કર્યા. પણ જ્યારે મોતે આવીને તેને નાશનો ભાસો માર્યો ત્યારે સઘળી શૂરવીરતા હવામાં છડી ગઇ. બકતર વગેરે લડાઇના પોશાકો પહેધ્યા તો તેથી પણ શું?

લડાઈમાં ખખરદારી બતાવી ધણું માણસોને ધાયલ કર્યા, ને કુલાઈને પોતાની મૂછો મરડી. પણ જ્યારે મૃત્યુના સિપાઇએ આવીને ત્રાંસી નજર કરીને જોયું, ત્યારે પોતાનું વાંકડાપણું જતું રહ્યું. પાસે તલવાર, બંદુક, કટાર કે છરો હોય તોપણ શું?

કાંઈ વૈદ બનીને માંદા માણસને ઓસડ કરવા લાગ્યો, ને હજારો રોગીને રોગ મુક્ત કર્યા. પણ જ્યારે પોતાના માથા પર મૃત્યુ આવ્યું ત્યારે કાંઈ કળા ન આવી. પછી લોકમાન કે અદ્વૈતાતુન થયો તોપણ શું?

હુશિઆર જોષી બનીને તમામ તારાને ઓળખવા લાગ્યો, સૂર્ય તથા ચંદ્રના ગ્રહણો વરતવા લાગ્યો ને ગ્રહવેધશાળા બાંધી ને નળીકાયંત્રથી તારાની ગતી સમજવા લાગ્યો, તોપણ તે પોતાને મરવાનો જે વખત હતો તેમાં ફેરફાર ન કરી શક્યો. વિદ્યા શીખીને જ્યોતિષી થયો તોપણ શું?

બે ચાર મંત્રના પુસ્તક શીખીને માંત્રીક થયો, ને ભૂત, જીનના વળગાડ હટારી પ્રખ્યાતી પામ્યો. પણ જ્યારે પોતે મોતના છાયામાં આવી ગયો, ત્યારે પોતાનું માંત્રીક કે તાંત્રીક

ત્રીક બળ કાંઈ ન આપ્યું. દોરા, ચીઠી, તાવીજ કે ઝાડા વગેરે બીજી માંત્રીક્રિયા આવડતી હોય તોપણ શું ?

કપાળમાં તીલકકરી, હાથમાં માળા ને બગલમાં પોથી લઈ પુત્ર તથા કથાનાં વખાણ કર્યાં, ને શાસ્ત્રનાં સારાં સારાં વચનો શોધી કાઢ્યાં. પણ પ્રાણ લેવાવાળો આવ્યો ત્યારે કાંઈપણ ન બની શક્યું. વેદ પુરાણ વગેરે ભણીને પંડિત થયો તોપણ શું ?

કોઈતો દારૂ પીને ઈશ્કમાં ગુલતાન થયો. ને દિવમાં ખુશી થઈ કેદનું સુખ ભોગવવા લાગ્યો. પણ જે વખતે મોતે પોતાની ગુલાબી પ્યાલી દેખાડીતો દારૂ કે તેનો પીવા વાળો કે કેદ કોઈ ન રહ્યું. નાના પ્રકારના કેદ કર્યા તો-પણ શું ?

સુંદરતા મળવાથી ખુશસુરત કહેવાયો, ને ઈશ્કમાં પોતાની જાંઘી ગાળવા લાગ્યો, પણ પોતે જ્યારે મોતના પડછાયામાં આવ્યો, ત્યારે ગોતતાં બેમાંથી કોઈ હાથ ન આવ્યું. આશક કિંવા મિત્ર થયો તોપણ શું ?

માથું મુઠ મુંડાવીને સાધુ થયો, નાના પ્રકારનાં લૂગડાં-નો વેશ ધારણ કર્યો, ને હજારો એલાને મુંડયા પણ જ્યારે મોતે આવીને રાડ પાડી, ત્યારે એકલા સૂઈ રહેતું પડ્યું. તકીએ હોય તોપણ શું ? ને વસ્ત્રપર હોય તોપણ શું ?

જોગી, અતીત, જંગમ કે શેવડા એવાં નામ ધારણ કર્યાં. માથે જટા રાખી, કિંવા માથું મુંડાવ્યું, પણ મોત જ્યારે ત્રીશુળ લઈને સામું આવ્યું, ત્યારે પોતાનો કે શિ-ષ્યનો ખ્યાલ ન કરી શક્યો, પછી હરેક પંથનું ચિન્હ ધારણ

કર્ચું તોપણ શું ? હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, યુરોપીયન, ચાહુદી, કે ઇંડીઅન તેમજ મુર્ખ, કે સુંદર કવિતા રચનાર કવિ એ સર્વે જે આ પૃથ્વીપર છે તે મેમાન છે. કિંવા થોડા વખતના મુસાફર છે. હે! મનરૂપી પોપટ, દેહરૂપી પાંજરામાં બેઠો બેઠો હરિ સ્મરણ કર, આ માયાનો ભાષ-ભોગ ચાર દિવસનું ચટકું છે ને શરીર પતંગના રંગ જેવું છે, ને આખર ધૂળમાં મળી જવું છે. કાળ જેવા જખર-જસ્ત દુશ્મનનું માથે વેર છે માટે ઉતાવળથી ભગવાનને ભજ. નહીંતો યમના હાથનો સખ્ત માર ખાવાની જરૂર પડશે.

અનેક દીપકના પ્રકાશથી ઝાકઝમાળ થઈ રહેલા ભવ્ય મહેલમાં સુતા, સુંદર નવ યૌવનવાળી પ્રેમદાઓની સાથે વિલાસમાં ગરક થઈ જઈને જગતમાં શા બનાવ બને છે તે બીલકુલ ન જાણતા, સુગંધીદાર પદાર્થોથી પોતાના અંગને લેપન કરી સુગંધમય રહેતા, ને નાગરવેલનાં સુંદર પાનો મસાલા સંયુક્ત ચાવતા, આવા ઘણા માણસો ભગવાનનું ભજન ભૂલી જવાથી યમની યાતના ભોગવવા યમ-પુરીમાં ચાલ્યા ગયા છે.

મન! તું ગાફલ થઈને કેમ પડી રહેછે? સૂર્યના ઉદયાસ્તથી આયુષ્ય ઓછું થાય છે, તે તું જ્ઞેતું નથી ? નિરંતર ચાલતા શ્વાસોશ્વાસ રૂપી રાક્ષસ માણસનું આયુષ્ય ખાઈ જાય છે. અથવા બીજી રીતે કહીએ તો રાત દિવસરૂપી કોળીઆવડે કરીને કાળ જગતનું ભક્ષણ કરેછે. આયુષ્યરૂપી અનાજનો ઢગલો જે રાત દિવસરૂપી માપથી ભરવામાં આવે છે, તે પૂરો થયા વગર કેમ રહેશે ? મનુ-

ખની જીંદગીરૂપી પ્યાલો કાળે મોઢે માંડી પીવા માંડ્યો છે તે ખચીત ખાલી થઈ જશે. ખરેખર બધાના જાણવા માં છે કે ઘંટીના બે પડ વચ્ચે આવેલો દાણો લોટ થયાવગર રહેતો નથી. ઘડીઆળ ટક ટક કરીને તને એમ સમજાવે છે કે આયુષ્યનો ઘણો ભાગ નકામો ચાલ્યો ગયો છે, હજી તક છે, માટે અચેત થઈને સૂઈ ન રહેતાં જાગૃત થા, કારણ કે તું પ્રવાસી છે ને જે વખત જાય છે તેમાં તારે વિદાય થવાનું છે, વિચાર કરીને જો. કે અહીં તારું સાચું સગું વહાલું કોણ છે ? તારે એકલાંજ જવું પડશે કોઈ તારી સાથે ચાલનાર નથી. ઘર, બાઈડી, પૈસો, સગાં વહાલાં ને દેહ એમાં પ્રિતી રાખીને તું વિષયમાં શા માટે રચી પચી રહે છે ? સાવધાન થા, ને ઇશ્વર સ્મરણ કર. સંસાર સ્વપ્ના જેવો છે તે મૃગજળના જેવો ખોટો મોહ ઉપજાવનારો છે. આકાશના પુષ્પની પેઠે તે આપણને લલચાવે છે ને જે વસ્તુતાએ ખોટું છે તેમાં બાંધી રાખે છે. માણસ ! આમાં તારું કોઈ નથી, ને તું પણ કોઈનો નથી. સંસાર તદ્દન સ્વાર્થી છે. માંડે માંડે કરીને તું અભિમાની શા માટે થાય છે ? જગત રૂપી જૂઠી જાંજળના ફૂંદમાં તું ફસાઈ પડ્યો છે, તેમાંથી છૂટવાનો ઉપાય નહીં કરતાં આનંદમાં શા માટે ફરે છે ? અંત સમય આવશે, તારે તારા પ્રિયોમાંથી તને કોણ સહાયતા કરનાર છે ? જો તારે ઉગરવું હોય તો સત્યુરૂપનો આશ્રય ગ્રહણ કરજે, જેને રહેવા વાસ્તે ભવ્ય ઇમારતો, પાસે પુષ્કળ ખજાનો તથા વિલાસ ભોગવવાની વિધવિધ સુસામગ્રીઓ હતી, જેની પાસે કામકાજને માટે માણસો ખડાં

ને ખડાં રહેતાં, અભિમાનમાં આંધળા થઇને જેઓ પોતાની મુછો મરોડતા, ને સ્ત્રીના સંગમાંથી પળવાર પણ ન ખસતા, મઘપાનમાં ગરક રહેતા, પુષ્પની સેજ ઉપર પોદતા, ને હાથી ઘોડા રથ વગેરે સુંદર વાહનો પર સ્વારી કરતા, સુંદર શાલ ને દુપટા ઓઢતા, આરિસામાં પોતાનું મુખ જોઈ આનંદ પામતા, વાંકી પાઘડી બાંધીને અંદર છોગાં કે પુલના તોરા રાખતા, મરજી માફક આનંદ ભોગવતા, જેની આગળ ગુણુજનો ગાયન કરતા હતા, જેઓ ભાત ભાતનાં ભોજન જમતા હતા, જેનો દેશ પરદેશમાં અમલ ચાલતો હતો, ને હમેશ રાગ રંગમાં ખુશ રહેતા હતા, પુલના ગજરા પાઘડીમાં નાખતા. તથા હાથમાં રાખતા, ને પોતાના જેવો બીજો બળવાન નથી એમ જાણુતા હતા, સુંદર સ્ત્રીઓની જોડે હીંડોળામાં હીંચકતા હતા ને ભાત ભાતનાં વસ્ત્ર પહેરતા હતા, એવા ધણા માણસો આકડાના તુરની પેઠે ઉડી ગયા છે. ઇંદ્રપુરીના જેવું શહેર વસતું હતું. માથે સોનાનાં બેડાંવતી શહેરની બાઈડીઓ પાણી ભરતી હતી એવા લાંના લોક પૈસાદાર હતા, હીરા, રત્ન તથા માણેક વગેરે કીમતી પદાર્થો લાંની બજારમાં વેચાતા હતા એવી અનંત નગરીઓ ઉજડ થઇ જવાથી ભયંકર લાગે છે. આ વિચિત્ર સંસારમાં કોની સ્થિતિ નિરંતર એવીને એવી રહી છે? માયાના મોહમાં શા માટે ભૂલે છે? સગાં વહાલાંને સમુહ જોઇ અહંકાર ન કર. માબાપ, બાઈડી, છોકરાં, ભાઈઓ ને બીજાં સ્નેહીઓમાં કોઇ તાડ નથી. ક્ષણવારમાં દોમનો લાગ કરીને તારે જવું પડશે. એ બધાં સ્વાર્થ સાફ,

તને ચાહે છે, તારી સાથે કોઇ ચાલનાર નથી. જેને માટે તું દશે દિશાએ રખડે છે પણ તે તારી સાથે આવનાર નથી. સકળ જગત સ્વાર્થાધિન છે. તું નકામે ખુવાર ન થા. તું ભાળ એમ મૃત્યુ એક એકને ઝડપતું આવે છે. તને પકડવાનો વખત પણ નજીક આવતો જાય છે. ખરેખર તે તને અ-ક્ષમાત પકડી લેશે. કાયા દિવસે દિવસે ક્ષિણ પડતી જાય છે. અંજળીમાં રહેલું જળ ખાલી થયા વગર રહેશે નહીં આમ છે માટે તારે જલદી ચેતવું જોઇએ.

ખિલાડી જેમ પોપટને પકડે છે, સાપ જેમ ઊંદરને પકડે છે, બાજ જેમ તેતરને પકડે છે, સિંહ જેમ હરણને પકડે છે, માખીનો વાઘ જેમ માખીને પકડે છે, તેમ કાળ તને પકડશે. દયા વગરનો કૂર કાળ, બાળક જીવાન કે વૃદ્ધ હોય તે સર્વને સમાન ગણે છે, શરીર માટીના કાયા ધડા જેવું ક્ષણિક છે. તેને નાશ પામતાં વાર લાગતી નથી, પારધી જેમ ગુપ્ત રહીને હરણને મારે છે. તેમ શનૈઃ શનૈઃ આવતો કાળ તને મારશે. આખર મસાણામાં વાસ કરવાની જરૂર પડશે ને ત્યારે તારે સુવાને માટે પૃથ્વીને ઓઢવાને વાસ્તે આકાશ મળશે. કુલની સુગંધીમય શય્યામાં પોઢતા, આંખે કરીને સલામનો ઉત્તર આપતા, જેના શરીરનો રંગ સુવર્ણના જેવો દેદીપ્યમાન હોતો. એવા ધણા માણસો મ-શાણુની રાખમાં રાજાઇ ગયા છે. રાવણ જેવા રાજા પણ ચાલ્યા ગયા છે, જેણે દેવતાઓને તથા ગ્રહોને પોતાને આ-ધિન કર્યા હતા, જેનાથી અડખે પડખેના દેશ વાળા રાજા-ઓ કાંપતા હતા, નેજેની સમૃદ્ધી મનને મોહ પમાડે એવી

હતી તેને પણ એક દિવસ પોતાની લંકાપુરી મેલી ચાલતું પડ્યું. ખરેખર પાણીના પરપોટા જેવા દેહનો કાંઈ ભરોસો નથી. મારો દેશ, મારા હાથી, મારા ઘોડા, માંડે ઘર, મારી બાઈડી, મારાં છોકરાં, મારાં માબાપ, મારી જ્ઞાતી, મારા ભાઈઓ, મારા સેવક, એમ મૂર્ખ માણસો અભિમાનમાં ગરક થઈને રાતદિવસ બોલ્યા કરે છે. પણ જ્યારે આ-મુખ્યરૂપી તેજ દેહરૂપી કોડીઆમાંથી ખૂટી જાય છે ને શ્વા-સોશ્વાસરૂપી બત્તી ખુઝાઈ જાય છે, ત્યારે બધાનો વિયોગ થઈ જાય છે. ડાહ્યા પુરૂષો કહે છે તે ખરું છે કે આંખ મીંચાઈ ગઈ એટલે અહીંનાં બધાં સુખો નિરૂપયોગી છે. તેં ચાર દિવસને માટે આ સંસારમાં મુકામ કર્યો છે ને તારા કહેવાથી કાંઈ આ બધી માયા તારી થઈ જશે ? જેમ તારા બાપદાદા સર્વ તજીને ચાલ્યા ગયા, તેમ તારે પણ ચાલ્યા જવું પડશે, મૃત્યુ આવીને અચાનક રીતે તને થપાટ લગાવશે, ને ત્યારે તું રાખનો ઢગલો થઈ જઈશ, ને તારાથી કાંઈ સાથે લઈ જવાશે નહીં. નકામો શા માટે મમતા કરે છે ? જન્મ લીધો ત્યારથી આવરદા ઓછી થતી જાય છે, મા જાણે છે કે મારો છોકરો મોટો થતો જાય છે, પણ સાચી રીતે કહીએ તો તે કાળની નજીક જતો જાય છે. બાળાપણ જઈને જીવાની આવે છે, જીવનની વીત્યા પછી ઘડપણ આવે છે, ને પછી તરતજ કાળના બળવાન પાસમાં સપડાઈ અ-દૃશ્ય થઈ જાય છે. ફેરફાર થયા કરવો એ કુદરતી નિયમ છે. મોટા મોટા રાજાઓ ચાલ્યા ગયા, મોહપમાડનારી સુંદર સ્ત્રીઓ ચાલી ગઈ, કવિઓ, પંડિત ને જ્ઞાની ચાલ્યા ગયા,

મોટા મોટા શાહુકારો ને સત્તાધારીઓ ચાલ્યા ગયા, ને હું-
કામાં બાળક, બુવાન, ને વૃદ્ધ સૌ ચાલ્યા ગયા. બળવાન
કાળ સ્થળને ઠેકાણે જળ કરે છે ને જળને ઠેકાણે સ્થળ કરે
છે. મોતનો પ્રવાહ સતત ચાલ્યા કરે છે ને નામવાળા તમામ
પદાર્થોને ધસડી જાય છે. કવિ ખુલાખીરામ કહે છે કે:—

હાહરા.

“અમર નથી અવની અને, અમર નથી આકાશ;
અમર નથી આ અંગ પણ, નામ તેહનો નાશ. ૧
પશુ પક્ષિને પ્રાણીયો, સરવ કાળના ગ્રાસ;
છળ કરિ કોઈ ન છૂટશે, નામ તેહનો નાશ. ૨
અચળ નથી ઇંદુ અને, વૃક્ષ વેલનો વાસ;
પ્રહાર પાણિ પાવક પવન, નામ તેહનો નાશ. ૩
મેરૂ ને મેદનિ મહા, ઘાટ ધડા ને ધાસ;
અરણ્ય તથા અરણ્ય એ, નામ તેહનો નાશ. ૪
કાયા માયા ક્ષણિક આ, વિશેષ શો વિશ્વાસ;
ભરસો કર ભગવાનનો, નામ તેહનો નાશ. ૫
જે ઉચું તે આથમે, ખરે ખિલ્યું તે ખાસ;
જન્મ્યું તે નિશ્ચે મરે, નામ તેહનો નાશ. ૬
માન્દાતા સરખા મુવા, વળ્યા વાલમિક વ્યાસ;
રામ સરીખા નવ રહ્યા, નામ તેહનો નાશ. ૭
આજ ઈન્દ્રપુરિ જ્યાં અનુપ, વળતે દિન ત્યાં વાશ;
નાખનાર જન નવ રહ્યા, નામ તેહનો નાશ. ૮
જરાસંધ જેવા ગયા, પ્રૌઢી ચોકી પાસ;

એવાજન ઊડી ગયા, નામ તેહનો નાશ. ૯
 દુર્યોધન દુષ્યંત નૃપ, દિલિપ દામણા દાસ;
 કાળ કરાળ નિકટ થયા, નામ તેહનો નાશ. ૧૦
 આ ગંદી કાયા તણા, ભરસાનો શો ભાસ;
 સંત મહંત મુખે કહે, નામ તેહનો નાશ. ૧૧
 આજ કાલ કેં ઊપડશે. કોઈકે માસ છમાસ;
 દશી વિશી પછી કેંક જન, નામ તેહનો નાશ. ૧૨
 ચૈતન સહ ચાલી જશે, ગત શરીરનો શ્વાસ;
 બંધ થશે વ્યહવાર સહુ, નામ તેહનો નાશ. ૧૩
 માંહે માંહે માની મુરખ, કરે વ્યર્થ કંકાસ;
 તેમાં કશું તાં નથી, નામ તેહનો નાશ. ૧૪
 ધૂમાડાના પાત્રકા, મૃગજળની મીઠાશ.
 એવા આ સંસારમાં, નામ તેહનો નાશ. ૧૫
 આગ ગાડી સ્ટેશન જીવન-યોગ-વિયોગ-વિલાસ
 ભજ બુલાખી ભગવાનને, નામ તેહનો નાશ. ૧૬”

ધર્મ નીતિ ને ઇશ્વર પ્રેમ.

આહારનિદ્રાભયમૈશ્વનાનિ, સામાન્યમેતત્પશુભિર્નારાણામ્
 ધર્મોહિતેષામધિકોવિશેષો, ધર્મેજ્ઞહીનાઃપશુભિઃસમાનઃ ૧

ખાવું, ઉંઘ, બીક ને મૈથુન એ બધાં માણસોને ને
 જનાવરોને સરખાં છે—જેમ પશુ ખાયછે, ઉંઘેછે, બીએછે
 ને સંભોગ કરેછે; તેમ માણસ કરેછે; ત્યારે માણસમાં શું
 વધારે છે કે જેથી તે પશ્ચાદિ પ્રાણીઓથી ચડીઆતાં ગણી

શકાય? ધર્મ એજ માણસને માણસપણું આપનાર—અધિક ગુણુછે. ધર્મ વડે કરીનેજ અન્ય રીતે પશુ જેવા જે આપણે તે માણસ કહેવાઈએ છીએ. ધર્મ વિનાનાં માણસો પશુ જેવાં છે—ધર્મ એટલે ધારણ કરનાર—પડતાં મનુષ્યોને આશ્રય-ભૂત થઈનેજ તેમને ધરી અથવા ઝાલી રહેછે તે. ધર્મ શ-ખંદનો ચાલતો અર્થ એવોછે કે જેનું અનુદાન કર્યાંથી આ લોક અને પરલોકમાં અનિષ્ટ નાશ થાયછે અને ઈષ્ટની પ્રાપ્તિ થાયછે તે—ધર્મ. એ ધર્મ સંબંધી જ્ઞાન થવા આપણુ ભ-રતખંડી આર્યોને સાર જે શાસ્ત્રો છે તેનું વિવેચન આગળ કરવાનું સુલતવી રાખી હાલતો ધર્મનું મુખ્ય અંગ જે સદાચરણુ તે વિષે વાત કરીએ.

આ દુનિઆમાં અવતરી જે પોતાનું ભલું કરવા ઇ-ચ્છતો હોય, તેણે પ્રથમથીજ નેકી કરવાનો માર્ગ પકડવો. પશુ કરતાં માણસ ઉંચ છે, તેની સાબિતી એજકે મનુ-ષ્યના દેહવડે જે યોગ્ય પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો આ વિટંબનામય ભવસાગરતરી શકાયછે. ઇશ્વરે માયાની મોહ-જાળ એવી નાખીછે કે ધણાખરા તો પોતાના ધંધામાંજ અહોનિશ ગુંથાઈ રહેછે, તથા મનોવિકારોના ગુલામ થઈ વિષયથી પ્રાપ્ત થતાં અનિત્યને પરિણામે દુઃખદ્ એવાં સુખો મેળવવામાં ગીરફતાર રહેછે. વિષયનાં અસાર અને અનિત્ય સુખો થોડીવારમાં દેહનો ક્ષય કરી શરીરનો ને આત્માનો વિયોગ કરાવેછે. લોહું જેમ કાટથી ખવાય છે, લૂગડું જેમ ભેલથી જલદી ફાટી જાય છે, તેમ બહુ ભોગ ભોગવવાથી આ શરીર પણ ક્ષીણ થઈ જાયછે, ને મન મલીન થાયછે.

વળી “ભોગેરોગમયં” એ ભર્તૃહરીનું કહેવું પણ યથાર્થ છે. અવળે રસ્તે ચાલી માણસ પોતેજ પોતાનું ભૂંડું કરે છે. ભારતમાં આવેલી જ્ઞાનમય ભગવદ્ ગીતામાં જે કહેલ છે તેનો ભાવાર્થ પણ ઉપર મુજબ છે. તેમાં કહ્યું છે જે “જેણે પોતાના આત્માએ કરીને આત્માને જીત્યો છે, તેને આત્માજ આત્માનો ખંધુ છે, ને જેણે આત્માએ કરીને આત્માને જીત્યો નથી, તેને આત્માજ આત્માનો વેરી છે.”

મીતાહાર અને ખુફી હવા તેમજ મનના આનંદથી શરીરને સુખાકારી રહે છે, પણ શરીરની તનદુરસ્તી ભવિષ્યના અંધકારને અજવાળામાં લાવી શક્તી નથી. શરીર સ્નાન કર્યા થકી શુદ્ધ થાય છે, તેમ મન સત્ય ભાષણ કરવાથી પવિત્ર થાય છે. જે અસત્ય કામ કરતોજ નથી. તે પોતે અંધકારનો પડદો ફાડી રહ્યો છે, અથવા ફાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એ ખચીત જાણવું. દીર્ઘ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં માત્રમ પડે છે કે આ દુનિયા એક જાદૂજી બનાવ છે, જેમાં ધડી ધડીમાં તરેહ તરેહના ફેરફારો થાય છે. મનુષ્યો પોતપોતાના તર્કમય અને કાર્યમય ઘોડાઓ આ દોરંગી જહાનમાં કોઈ નિયમ ઉપર અને કોઈ વગર નિયમે મરજી માફક દોડાવી મૂકે છે, પરિણામે ઘણાખરા નાસીપાસીની હાથવરાળ સાથે દેહ છોડે છે, ને ઘણા ઘોડા માણસો આશાએશ ને શાંતીની સાથે વિદાય થાય છે. જેનું ચિત્તસ્થિર છે, જેણે નીતિનો માર્ગ પકડ્યો છે, ને જેને ગુણીન સદ્ગુરુ મળેલ હોય છે, તેનેજ માયા પોતાની જાળમાં ફસાવી શક્તી નથી. કમળ જેમ જાળમાં રહ્યા છતાં કોહાતું નથી; પાણીને વિષે

જેમ અગ્નિને રકરી શક્તી નથી; તેમ દૃઢ જ્ઞાનીને અનીતિને માર્ગે ચલાવવાને કોઈ પણ શક્તિમાન નથી. સમગ્ર તેઓએ પોતાની બધી નીગાહ પોતે પસંદ કરેલી સત્ય ચીજ પરજ રાખીછે.

રોગીને રોગ મુક્ત થવા સાથે જેમ કેટલીક પરહેજ પાળતી પડે છે; તેમ અજ્ઞાનીને જ્ઞાન મેળવવા માટે અનીતિ છોડતી પડેછે. અનીતિઓ ધણું પ્રકારની છે, તે બધી ગણુવા બેસીએ તો પાર આવે નહિ, માટે સંક્ષેપમાં જે નઠારા ગુસ્સાથી માણસ જાત દુઃખ પામે છે તે જણાવીએછીએ. એ નઠારા ગુસ્સા પાંચછે, તેમનાં નામ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ ને મદ.

કામ—વિપય વાસના. એ એક એવો બળવાન શત્રુ છે કે જેને સંત સિવાય બીજો કોઈ જીતી શકતો નથી. સ્ત્રીની અંદર અદૃશ્ય થઈ રહેલી પ્રવૃત્તિયૌવનસંપન્ન તેમજ રસીક મનુષ્યોનાં કાળજાં ફેલી ખાય છે, માટેજ સંતોએ સ્ત્રીને રાક્ષસીની ઉપમા આપીછે *સ્ત્રી૩પી જબરો બંધછે, લોહાની

*“दर्शनात्हरतेचित्तं, स्पर्शनात्हरतेबलं

संभोगात्हरतेविर्यं, नारीप्रत्यक्षराक्षसी ૧”

“કામનીકો અંગ માનો, કહીએ સધન બન,

વહાં કોઉ જાય સો તો ભૂલેહી પરતુ હૈ;

કુંજર હૈ ગતિ કટિ કેહરીકો ભય જામેં,

બૈની કાલી નાગિની ઉ ફનિકું ધરતુ હૈ;

કુચ હૈ પહાર જ્યાં કામ ચોર વસૈં તહાં,

બેડીમાં ફિંવા લાકડાની હેડમાં પડ્યો હોય ત્યાંથી માણસ છૂટો થઇ શકેછે પરંતુ વિષય વાસનામાં અંધ થઇ ગયેલો પુરૂષ સ્ત્રી રૂપી બંધનમાંથી મોકળો થઇ શકતો નથી. પશુ-ઓ ત્રનતુકાળમાંજ મૈથુનાશક્તિ થાયછે, પણ માણસ જાત વગર વિચારે નિરંતર કામ વાસનાની આગથી દાઝ્યા કરે છે. મનમાં સ્મરણ થવાથી જોર કરનારો કામદેવ સ્ત્રીને દેખાડી પુરૂષનાં મન વિહવલ કરી નાંખેછે. સ્ત્રી એ વિપતો વેલોછે જેની હવા લાગવાથીજ પુરૂષ બેભાન થઇ જાયછે; વળી સ્ત્રીને અગ્નીની જવાણાની ઉપમા પણ અપાય છે કારણ કે તેને દેખીને પુરૂષ તપ્ત થાયછે. રજ વિર્ય રૂપે ગુપ્ત થઇ રહેલો કામદેવ સ્ત્રી પુરૂષ બંનેને સારાસાર વિચાર છોડાવી મદાંધ કરેછે. જેઓ પોતાનો ધર્મ જાળવવાને તથા શારીરિક ને માનસિક શક્તિ વૃદ્ધિ પમાડવા ઇચ્છતા હોય,

સાધિકે કટાક્ષ-જ્ઞાન પ્રાપ્તકું હરતુ હૈ;

સુંદર કહત એક જ્યૌર ડર જામે અતિ,*

રાક્ષસી વદન ખાળી ખાળીહી કરતુ હૈ.”

“અહીં વિપ તન કાટે ચડે, યહ ચીતવત ચડી જાત;

જ્ઞાન, ધ્યાન, પુની પ્રાણહુ, લેત મૂળ જૂત ખાત.”

“ ને જે સ્ત્રીતું -હૃદય ફાંદો તથા જાળ છે, ને તેના હાથ બંધનોછે; તે મરણ કરતાં કડવી છે, એવું મેં અનુભવ્યું. દેવને જે સંતુષ્ટ કરે છે, તે તેનાથી છુટો રહેશે. પણ પાપી તેનાથી પકડાશે.” પુરાતન સ્થાપનાના સભાશિક્ષકના પુસ્તકનો ૭ મો અધ્યાય.

“કાનક્ટી જોગણી, ત્રીન લોકકું ખાય;

તેમણે પરદારાતો સંગ કરવો નહીં, એટલુંજ નહીં, પણ ધીમે ધીમે વિચાર કરીને મનમાં રહેલી વિષય વાસનાને પણ કાઢી નાંખવી. કામરૂપી જ્ઞાનીના નિત્ય શત્રુએ જ્ઞાન ઠાંકેલું છે, એ અગ્નિની શાંતિ કરવી એ મોટું કઠણ કામ છે. મદોન્મત હાથીના કુંભસ્થળ દ્વાડવામાં પૃથ્વી ઉપર કેટલાક શૂરવીરો છે, અને કેટલાક મોટા સિંહના વધ કરવામાં પણ ચતુર એવા પુરૂષો છે પણ જળવાનોની આગળ જ્ઞાનીજનો કહે છે કે જળાત્કારથી કામનો ગર્વ ટાળવાવાળા શૂરવીર પુરૂષો થોડાજ છે. કટાક્ષ જાણુરૂપી અગ્નિવાળા. સ્વભાવથી વાંકા. હાવભાવ રૂપી ફેણુને ધારણ કરનાર સ્ત્રીરૂપી સર્પ-થી દૂર રહેવું સાહે છે; કારણ કે એ સર્પડસેલો માણસ સા-રો થઇ શકતો નથી,

જીવત જલે કાળજાં, મુવાં નર્ક લે જાય.”

શ્રુતાભવતિતાપાયદષ્ટાચોન્માદવદ્વિની

સ્પૃષ્ટાભવતિમોહાય, સ્નાનમદાયિતા કથમ્ ૧

અર્થ—જેના સાંભળવાથી તાપ ઉત્પન્ન થાય છે, જે-વાથી જિન્માદ ઉત્પન્ન થાય છે, અને સ્પર્શ કરવાથી મોહ ઉત્પન્ન થાય છે તો તે સ્ત્રી પ્યારી કેમ કહેવાય ?

“ નાર નરકકી ખાનહે, દુરગંધ અંગ અપાર;

એસી ઉનકી ફેહમેં, જેસો કુંડ ચમાર;

જેસો કુંડ ચમાર, જનકર કેસેં જાવે,

ઉત્તમ મનુષ્યા ફેહ, જનકે નરકડુખાવે;

બીખન કનૈયો બને, ઉનસેં હોત હેરાની,

દુરગંધ અંગ અપાર, નાર નરકકી ખાની.” ૧

જે અતિ કઠણુ કાર્ય જ્ઞાનીજનોએ જણાવ્યાં છે તેમાં કામદહન પણ છે. કઠણુ કાર્ય એકદમ કરી દેવું મુશ્કેલ છે; મનની ખાત્રી કરી આપીએ, કે અમુક કામ કર્યા વગર છૂટકોજ નથી, તો આગળ દેખાયેલું મુશ્કેલ કામ સહેલું લાગે છે. માટે મનને દૃઢ કરી દેવું મલીનપણું તથા સંસારનું અનિત્યપણું વિચારી એ વિષય થકી શનૈઃ શનૈઃ મુક્ત થવું.

નહારાં ખીભત્સ પુસ્તકો વાંચવાં સાંભળવાં નહીં, વિપરી જનોની સોળત ન કરવી, પ્રમાદ ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુઓ ખાવી પીવી નહીં, ને રૂપમય વસ્તુઓ જોવાની સ્પૃહા ન રાખવી.

ક્રોધ. આ શત્રુને જે રાખે છે તેનેજ તે ખાય છે. દયા જ્યારે બંનેને શાંત કરે છે. ત્યારે ક્રોધ બંનેને ગરમ કરે છે. ક્રોધી માણસ નિરંતર ધુધવાતો માલમ પડે છે, નિરંતર બળતા રહેવાથી તેનું શરીર નબળું પડી જાય છે. ક્રોધી માણસ સાથે કામ પાડવામાં ધણાં માણસ ડર પામે છે, ક્રોધને પોતાના મનમાં સમાવી દેવો એ ધણું કઠણુ કામ છે. “ ગુસ્સો હરામ છે ” એ મુસલમાનોનું કહેવું યથાર્થ છે. વંદાળીઓ અને ધરતીકંપ જેમ જગતના રમણીક દેખાવને બદલુરત કરી નાંખી ખરાબી કરી દે છે, તે પ્રમાણે ક્રોધી માણસનો ક્રોધ તેની આસપાસ નુકશાન ને ખરાબી ઉપજાવે છે. માણસે પોતાની નબળાઈ નહીં ભૂલી જવી જોઈએ. ક્રોધી ક્રોધને આધિન થઈને પોતાનું ગળું કાપવા તૈયાર થાય છે, ને વખતે પોતાના મિત્રનું ખૂન કરવાને પણ અચકાતો નથી. ક્રોધના વિકારને દૂર કરી ક્ષમાવાનું થવું એ

સાફ છે. ક્રોધ દૂર કરવાથી તને શાંતિ રહેશે અને તારું અંતઃકરણ તને ઠપકો નહીં દે. ક્રોધી માણસો પોતાની અકલ ગુમાવે છે. એમ જાણી સાવધપણામાં રહી જીવનઓના ક્રોધથી ઉપદેશ મેળવવો જોઈએ. ક્રોધમાં કાંઈ કામ કરવું નહીં. ક્રોધ ઉપજે ત્યારે સાવધ રહેવું. મૂર્ખ માણસો નજીવી વાતમાં ક્રોધ કરે છે, પણ ડાહ્યા માણસ કદી એમ કરતો નથી. ક્રોધને અંતઃકરણમાં ન રહેવા દેવો, કારણ કે તેમાં કાંટા ભોકવાનો ગુણ છે. વેર લેવાને બદલે ક્ષમા કરવાને સદૈવ તૈયાર રહેવું એ સાફ છે. પાણીથી જેમ અગ્નિ ઓલાઈ જાય છે તેમ નમ્ર વચનથી ક્રોધ શાંત થઈ જાય છે; ને શત્રુ હોય તે મિત્ર થઈ જાય છે. ક્રોધ ઉપજવાના ઘણા થોડા પ્રસંગો છે. છતાં વારંવાર જે ક્રોધ કરે છે તે મૂર્ખ છે. ક્રોધની ઉત્પત્તિ મૂર્ખાઈને નગળાઈથી છે. ગુરૂએ થનારને પરિણામે પશ્ચાતાપ થયા વગર રહેતો નથી.

ક્રોધથી વેર ઉપજે છે. વેરનું મૂળ માણસની નગળાઈ છે. નગળા ને બીકણ માણસો વધારે વેર રાખે છે. વેર રાખવાથી પોતાનું દુઃખ ઓછું નહીં થતાં ઉલટું વધે છે. જેના મનમાં વેર હોય છે તે માણસનું મન હમેશાં બેચેન ને દુઃખી માલમ પડે છે. વેર મનમાં હોય ત્યાં સુધી પીડા આપ્યા કરે ને પૂરું પડ્યા પછી મોટું સંકટ ઉપજવે છે, વેરી માણસની મતલબ જ્યાં સુધી હાંસલ થતી નથી ત્યાં સુધી તે ઘણોજ ઉદાસી રહે છે ને મતલબ પાર પડ્યા પછી પશ્ચાતાપ કરવો પડે છે. શત્રુની ધાત કરવા કરતાં તેને ક્ષમા કરવી એ ઉત્તમ છે. કાંઈ ભૂલને વાસ્તે વેર લેવું એ જોવું

સેહેલું બીજું એકે નથી, વળી તે ભૂલ ક્ષમા કરવી એના જેવું કીર્તિ ભરેલું બીજું એકે નથી. માન અને ઇર્ષ્યાક્રોધ ઉપજેછે માટે તેનો ત્યાગ કરવો.

દયા રાખવી એ ધણું સસ્ય કાર્ય છે. ઈસુ ખ્રિસ્ત કહે છે કે જે પુરૂષ બીજા માણસ વગેરેપર દયા કરેછે, તે પુરૂષ બીજા બધાઓની દયાનું પાત્ર થાયછે. દયા વગરનો માણસ દયા મેળવવાને માટે ના લાયકછે. કુર ને ધાતકી માણસનું દીલ કસાઈના જેવું હોયછે, ને તેથી કોઈનું દુઃખ જોઈને તેને દયા ઉપજતી નથી. ગરીબ લોકોપર દયા રાખવી એ માણસનું ખરૂં કર્તવ્ય છે. દુઃખમાં પડેલા અભાગ્યા ને દરદમાં પીલાતા લાચાર, એકજ પિતાથી ઉત્પન્ન થયેલા આપણા ભાઈઓ છે, માટે તેઓને દુઃખમાંથી છોડાવવા જોઈએ. ભક્તવત્સળ પ્રભુ! આર્યોના દિલમાં દયાનું નિર્મળ ઝરણુ વહેતું રાખ. ને તેઓના દિલનો ક્રોધ, ઇર્ષ્યા, માન, વેર ને કુસંપ મટાડ.

* Blessed are the mercifull : for they shall obtain mercy. Ye have heard that it hath been said "thou shalt love they neighbour and hate thine enemy." But I say un to you love your enemies bless them that curse you, do good to them that hate you, and pray for them which despitefully use you, and persecute you : that ye may be the children of your father which is in heaven." Mathew V. 7. 43—45.

ચોપાઈ.

દયાળુ જનને દો આશીશ, સખખ તેઓ થયા દયાધિશ;
 “પાડોશીને આહવો નીર્ધાર, શત્રુને ધિક્કારવો ધરાર.” ૧
 એમ સાંભળ્યું હશે કદિ તમો, પણ બીજી વાત કહું છું અમો;
 રીપુને ચાહો આપદને દો આશીશ, ધિક્કારનું શુભકરો અહોનીશ. ૨
 હુરાન કરે ને દુષ્ટ નજરે જ્નેય, ઈશપાસ માગો (કે) તે સુખી હોય;
 તમારો પિતા જે છે આકાશ, આમ કર્યાથી યશે હુલાસ. ૩

લોભ—ખોટી લાલચ—તૃષ્ણા—કંજુસાઈ એ પાપનું મૂળ છે. લોભ એ પાપનો પિતા છે. લોભ બીજાં પાપને લેતો આવે છે. અનિત્ય વસ્તુમાં ઘણો મોહ રાખવાથી અત્યંત વેદના થાય છે. લક્ષ્મી ચપગ છે તે કોઈની થઈ નથી ને થવાની પણ નથી. રાજા રાણા અને શાહુકારો સર્વે આશા ભર્યાજ આશ્વા ગયા છે. હૃદમાં લોભ રાખવો એ કદાપિ હીક કહેવાય, પણ તેના ગુનામ જનનું એ ધિક્કારવા યોગ્ય છે. લોભી માણસ જેનું તેનું ઝૂંટી સંગ્રહ કરવા માગે છે. કોઈને આપવું પડે તો માથાનો ધા થાય છે. લોભી માણસ યાચકને કાળ રૂપે દેખે છે; એવા માણસની ચમડી તૂટે પણ દમડી ન તૂટે. લોભી માણસની બધા માણસો પછવાડે ચર્ચા કરી તેને વગોવે છે. રખેને દ્રવ્ય ખૂટી જશે એમ શંકા આણી લોભી માણસ પેટ ભરીને ખાતો પીતો નથી તેમજ સારાં વસ્ત્રાદિક ઝોઢતો પેહેરતો નથી. “દ્રવ્ય” “દ્રવ્ય” એવા ભણકારા સદૈવ તેના કાનમાં સંભળાયા કરે છે. લોભી માણસ પોતાની આખરની દરકાર છોડી દઈ હલકે રસ્તે ચાલતાં જો દ્રવ્ય મળતું હોય તો તેમ કરવા તે વાર લગાડતો નથી. કંજુસ પુર-

ધોનાં ચરિત્રો ધણાં હાસ્યજનકછે, પણ સ્થળ સંક્રાંત્યને લીધે તે અત્રે દાખલ કરી શકતા નથી. તેઓનો સિદ્ધાંત આછે.

“ જાતિર્યાતુરસાતલંગુણગણસ્તસ્યાપ્યધોગચ્છતાં ।

શીલંશૈલવરાત્પતત્ત્વભિજનઃસંદહ્યતાંવન્હિના ॥

શૌર્યૈવૈરિણિવજ્રમાશુનિપતત્ત્વર્થોસ્તુનઃકેવલં ।

યેનૈકેનાવિનાગુણાસ્તૃણલવપ્રાયાઃસમસ્તાઈમે॥૧॥

અર્થ—જાત રસાતળમાં જાઓ, બધા ગુણ રસાતળની પણ નીચે જાઓ, શીળ મોટા પહાડ ઉપરથી પડો, સગાંવહાલાં અગ્નિથી બળી મરે ને શુરાતન અને શત્રુપર વજ્ર પડો. ફક્ત અમારી પાસે પૈસાજ હોઃ કે જે એક વિના અમારા આ બધા ગુણો તણસલા જેવા છે.

દાન દેવું, સંસારના ભોગ ભોગવવા ને નાશ થવો, એમ દ્રવ્યની ત્રણ ગતિ છે. જે માણસ દાન દેતો નથી, તથા ભોગ ભોગવતો નથી તેના દ્રવ્યની ત્રીજી ગતિ એટલે નાશ થાય છે. જેમ રૂપાળા માણસને શરીરે કાઢ હોવાથી તે કુરૂપ દેખાય છે તેમ ગુણવાન પુરૂષમાં લોભ હોય તો તે જન સમૂહને અપ્રિય થઈ પડે છે. લોભ એ મોટો દુર્ગુણ, ને સંતોષ એ મોટો સદ્ગુણ છે. લોભી માણસને પરિણામે જે અતિ દુઃખદ પશ્ચાતાપ થાય છે તે તેની મૂર્ખાઈ દાખલ બસ છેઃ મહામૂદ ધિજનવી જ્યારે મરવા સૂતો, ત્યારે પોતે પરધર્મીઓને રિખાવીને જે દોષત મેળવી હતી, તેનું પોતાની સમક્ષ પ્રદર્શન કરાવ્યું હતું, ને પછી તે જોઈને જન રબેજાર તે રડ્યો હતો. ગમે તેટલો સંગ્રહ કર્યો હોય ખું

જુ આંખ વીંચાયા પછી સર્વ નકામું છે. તૃષ્ણાને આધિન થઈ મહાન સીકંદર પણ રડ્યો હતો. દુરંત તૃષ્ણાનો પાર પામવો અતિ કઠણ છે. ગરીબ સ્થિતિમાં હોય ત્યારે માણસ શેર અનાજને માટે પરમેશ્વરને વિનવે છે ને તેજ માણસ દૈવયોગથી સારી સ્થિતિમાં આવેતો હજારો રૂપિયા મળે તો પણ ધરાતો નથી.

લોભથી ઉલટો ગુણ જે સંતોષ તે વિષે હવે થોડું કહીએ. સંતોષ એ કલ્પતરૂ કહેવાય છે. ગરીબ માણસ પૈસાદાર થવાને ચાહે છે, પણ પૈસાદાર માણસને કેટલી બધી ફિક્કર ચિંતા ને જંજાળ હોય છે તે તે જાણતો નથી. ગરીબ માણસ અમલદાર થવાને ચાહે છે, પણ અમલવાળા માણસોની ગુચવણ ને મુશ્કેલી તે વિચારી શકતો નથી. ગરીબ માણસ નવરાશનો કંટાળો સમજતો નથી તેથી તે પોતાની ગરીબી જોઈ બળીને ખાખ થઈ જાય છે; પણ હરકોઈ માણસનાં બહારનાં સુખથી ભૂલાવો ખાઈને તેની અદેખાઈ કરવી વ્યાજબી નથી: કારણ સામાધણીના અંતઃકરણની દીલગીરીની આપણને ખબર નથી. થોડાથી સંતોષ પામવો એ મોટું ડાહ્યપણ છે. દોલતમાં વધારો કરનાર માણસ ફિક્કર ચિંતાનો પણ વધારો કરે છે. સંતોષવાળું મન ખરે ને છુપો ખજાનો છે, અને તે ખજાનાને તૃષ્ણાધિન થયેલો માણસ જોઈ શકતો નથી.

નમ્રતા, પરાપકાર બુદ્ધિ, પરહેજગારી અને નીતિ એ ગુણો જે માણસે હાંસલ કર્યા હોય તેને દોલતની મફદૂર નથી કે દુખીઓ કરી શકે. સદ્ગુણ એ સરતના ઘોડાની પે-

હેછે. એ ઘોડાપર બેસીને સરત દોડાવવાને ધશ્વરે સર્વ માણસને ઉત્પન્ન કર્યાછે. એ સરતનો ઘોડો જઈ પહોંચવાની જગા સુખછે, અને તે જગા ઉપર આખો રસ્તો ફરી વળ્યાવગર તથા પરલોકનું અવિચળપાણું હાંસલ કર્યા વગર કદિ જઈ પહોંચાતું નથી.

વિપયનો સંગ કર્યા થકી તૃષ્ણા નાશ પામતી નથી પણ ઉલટી વધેછે, વિવેક યુક્ત શમની ઉત્પત્તિ થકી તૃષ્ણાની નિવૃત્તિ થાયછે. કામ, ક્રોધ, ને લોભ એ ત્રણ આત્માની શક્તિઓ ક્ષીણ કરનારા જળવાન દુશ્મન છે, માટે તેમનો લાગ કરવો.

મોહ, અનિલ વરતુની આશક્તિનું નામ મોહ છે. પદાર્થનો તરતનો આભાસ તથા તાત્કાળીક દૃશ્ય સુખ જોઈ અજ્ઞાની મનુષ્યો ભાન ભૂલી તેમાં મોહીત થાય છે. વિપયજન્ય સુખો પેહેલાં અમૃત જેવાં લાગેછે, પરંતુ પરિણામે તે ઝેરથી પણ કડવાં થઈ પડેછે. રાજસી વૃત્તિમાં લીન થઈ ધણું મનુષ્યો આ વિચિત્ર ભવાન્ધમાં તરફડીઓં માર્યા કરેછે. માયા નાના પ્રકારનાં અનેક મનોરંજક રૂપો ધારણ કરી જ્ઞાની અને અજ્ઞાની સર્વેને પોતાના પાસમાં પકડવાની યુક્તિઓ કર્યા કરેછે. માયા દુસ્તર દેવી યૌવનાના નયનોમાં વાસ કરી તેમની પાસે કટાક્ષ જાણે ફેંકાવી રસીકજનોને મોહના પાસમાં લપટાવેછે. ધનનો ઉજવળ ચળકાટ દેખાડી લોભ કંબુસનાં મન હરેછે. નકામો વિપાદ ઉત્પન્ન કરાવનાના હેતુથી ક્રોધ રક્તરૂપ ધારણ કરી ક્રોધીના દિલમાં પ્રવેશ કરેછે, દેવ ન પડવા દેવી એ સેહેલુંછે, પણ પડેલી દેવ છો

ડવી એ કઠણું છે. હાથી, ભમરો, પતંગ, માછલું અને હરણુ એ પાંચે સ્પર્શ ગંધ રૂપ રસ ને શબ્દ એ વિષયોમાં અનુક્રમે લીન થઈ પોતાનો પ્રાણ ગુમ કરેછે. એ પાંચ વિષય અથવા પાંચ ચોર મનુષ્યના દિલમાં એકઠા રહેલા છે, ને તે દરેક વિષય એક એકનું મોત તૈયાર કરે છે ત્યારે મનુષ્યના શા હાલ? ઘંટરવાળના શબ્દથી મોહ પામી બિચારાં નિર્દોષ મૃગો પોતાનો આત્મા ખૂએછે; કાઠની હસ્તીની જોષ વિષય વાસનામાં લુબ્ધ થઈ રહેલા હાથીઓ પોતાના શરીરનો ને આત્માનો વિયોગ કરાવેછે; દીવાનું પ્રકાશિત અજવાળું જોષ તેના રૂપથી મોહ પામી અજ્ઞાન પતંગીઆં તેમાં જોરથી ઝંપલાઈ મૃત્યુ પામે છે; રસમય વસ્તુ ખાવાને ઉત્સુક થઈ રહેલાં મસો કાંટામાં ભરાવેલો માંસનો કડકો ખાવા જતાં પોતાનો જીવ ગુમ કરેછે, ને ભોગી ભમરો કમળની આસપાસ ગુંગરવ કરી તેનું બેહદ મધુપાન કરવાની તૃષ્ણાથી સંજ્ઞ સમે તેમાં નીવાસ કરી પોતાનું બાકી રહેલું આયુષ્ય ગુમાવી દેછે. અહો ! વિષય જન્ય સુખોની ગતિ કેવી મોહક છે ! એ પાંચ વિકારો નિરંતર મનને હર્ષ શોક ને રાગ દ્વેષ ઉત્પન્ન કરેછે; જોણે રાગ દ્વેષ છોડ્યાં નથી તે સુખી નથી.

મોહથી માણસની સારાસાર વિચારવાની યુદ્ધિ નાશ પામેછે, અને તેથી તે અનંત કુકર્મો કરેછે. મોહને વશ થઈ રહેલાં પ્રાણીઓ જે કુકર્મો કરે છે તેમાં જૂઠું બોલતું એ પણ આવી જાય છે. ધર્મનું પ્રવેશક મૂળ સત્યતામાં રહેલું છે. અસત્ય બોલવામાં જેટલું પાપ છે તેટલું બીજામાં નથી; પણ અહો ! આજકાલ કેવો જમાનો ચાલે છે! કૂડ કપટ અને

અસત્યતાનું કેટલું જોર વ્યાપ્તમાન થયુંછે! કોઈ હસતાં હસતાં અને કોઈ સ્વાર્થ સાધવા સાડ જૂઠું બોલવા ચૂકતા નથી. જે અસત્ય બાષણ કરેછે તે પોતાના આત્માને અસત્યતા વાળો કરેછે, અને પોતાનો સત્ય ચીજની સાથે કુદરતથી જે સંબંધ હોય છે, તેને તોડે છે. જે નિરંતર સત્ય બાષણ કરેછે તેની જનનીને શાખાસ છે. ગમે એવાં સંકટો આવી પડે, ગમે એવી ઉપાધીઓ આવીને રીખાવે અને ભવિષ્ય ગમે એટલા ડોળા કાઢીને ધુરકાવે, પણ જે અસત્યતા ગ્રહણ કરેજ નહીં તેનેજ ધાર્મિક જાણવો. અનંત પુરૂષોએ સત્યતાવડે પોતાની જીંદગી પ્રકાશમય કરી છે. ઇશ્વરને સત્ય સાથી વધારે વહાલું છે, અને બીજી રીતે કહીએ તો સત્યતા એજ ઇશ્વર છે.

સત્યતામાં અનંત ફાયદા છે. સાચાં દિલવાળો માણસ પોતાની આખરનો મરતબો જાળવી રાખે છે. ઠગાઈ તથા લુચ્ચાઈને તે બહુજ ધિક્કારે છે, આવો માણસ પોતાના બધા ઠરાવમાં નિયમ પ્રમાણે ચાલેછે અને ગુન્યવણુથી મોકળો રહેછે. સાચા માણસના મોઢામાંથી જે બોલ નીકળે છે, તે તેના અંતઃકરણની નિર્મળતા ખતાવેછે. કપટી ને મેલા માણસના દિલની કોઈને ખબર પડતી નથી. તેના બોલવામાં સર્વદા ભેદ ને લુચ્ચાઈ હોયછે. સાચા ને પ્રમાણિક માણસોનો તેના દુશ્મનો પણ વિશ્વાસ કરે છે અને તેથી ઉલટું જૂઠા માણસનો તેનાં સગાંવહાલાં પણ વિશ્વાસ કરતાં નથી. આ દુનિઆમાં માણસ જાતને આડે રસ્તે લઈ જવાને અનંત લાલચો રૂપી રાક્ષસો છે; જે એમાં ફસી પડશે નહીં

તે ઉન્નવળ યશ સંપાદન કરી શકશે. સત્યતાવાળો પ્રમાણિક માણસ સર્વને વહાલો અને પ્યારો લાગે છે. અને સૌ-કોઈ મોકળા મનથી એવા માણસ સાથેજ લેવડ દેવડ ને ધીર ધાર ચલાવે છે.

મોહાધિન થઈને ધણું માણસો ચોરી, હિંસા, ને બીજાં દુષ્કર્મો કરે છે. મોહથી પવિત્રતા ને શાંતિ નાશ પામે છે કે જે માણસ જાતને અવશ્ય જરૂરની છે. વળી મોહથી માણસના દિલમાં નાસ્તિક વિચારો ઉત્પન્ન થાય છે.

સંસારમાં સર્વ સુખોત્તમ આધાર ધર્મ અને નીતિ ઉપર રહેલો છે. અને જે વખતે એ બે વાનાં લોકોમાંથી જતાં રહે છે, તે વખતે તેમના ઉપર અનેક તરેહનાં દુઃખો આવી પડે છે; એવું જે કેટલાએક યુગોના અનુભવ ઉપરથી સિદ્ધ થયું છે તેનું ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ ક્રાંસના રાજ્યની ઉચ્ચ પાથલ છે. લોકોમાં ધર્મ અને પરમેશ્વર વિષે નાસ્તિકપણું ઉત્પન્ન થતાં તેમની સત્યતા નાશ પામે છે; વિશ્વાસ ને પરમાર્થ બુદ્ધિ જતાં રહે છે. ને અનંત અન્યાયો થાય છે. “ પદાર્થ અને તેના ધર્મો માત્ર આ જગતમાં સપ્રમાણ સત્ય છે, અને બાકીનું સઘળું અજ્ઞાન છે ” એ નાસ્તિકોનું પ્રાધાન્ય મત છે. દેવ નથી, ધર્મ નથી, સ્વર્ગ નથી, પાપ નથી, પુન્ય નથી, સઘળી વાત સ્વભાવિક રીતે પદાર્થના સંયોગથી બને છે, જે સેહેલું તે સાચું ને અધર્મ તે નહાઈ, એવા નાના પ્રકારના વિચારો નાસ્તિકોમાં ફેલાય છે અને તેથી તેમનાં મન તદ્દન બગડી જાય છે. નાસ્તિક વાદથી અઢારમા સૈકાના છેવટના ભાગમાં ક્રાંસ દેશની કેવી હાલત થઈ હતી તે ની-

એના લખાણથી સ્પષ્ટ સમજશે.

“ આ વેળા લાંચ અને વ્યભિચારનો તો આડો આંક હતો, ઇનસાફના દરબારમાં ઇનસાફ છયોક વેચાતો હતો. મોટા મોટા ન્યાયાધિશની જગા આપવાનો અધિકાર રાજ અને પ્રધાનોને હતો. તેઓ જેલાશક લાખો રૂપિયા લઇને ગુણુ અવગુણુ નહીં જેતાં પોતાની મરજીમાં આવે તેવા માણસને તેવી જગા આપતા. અને એ પ્રમાણે દાખત્ર થયેલા ન્યાયાધિશો પોતે ખરચેલી રકમ વસુલ કરી ખીરસા તર કરવા સાફ પક્ષકારોની પાસેથી લેવાય તેટલા પૈસા લેતા. એજ પ્રમાણે વ્યભિચારનો પ્રકાર હોવાથી ફ્રાંસ દેશમાંથી કેટલાક વખત સુધી શિયળવૃત નહીં જેવું થયું હતું. ”

“ તે વેળાની સ્થિતિનું આવું વર્ણન જેટલું કરીએ એટલું થોડું. વધારે તો શું પણ લોકોને ધર્મોપદેશ કરીને તેમનાં ચિત્ત પરમેશ્વર તરફ વાળનાર ધર્મગુરુઓ પણ અલંત દુરાચારી હતા. જે મંદીરોમાં પવિત્ર સુબોધ વિના બીજી કાંઇજ થાય નહી, ત્યાં અનીતિનાં કર્મો થતાં. ”

“ રાજ્ય ફેરફારની પહેલાં એ દેશના લોક અધર્મી થવા લાગ્યા હતા, એટલુંજ નહીં, પણ, ઇસુખ્રિસ્તની મૂર્તિઓ અને દેવજો કાઢી નાંખીને તે ધર્મને થડ મૂળથી તોડી નાંખવાનો નિશ્ચય કરીને કેટલાએકે ખટપટ ચલાવી હતી. જે કોઇ ધર્મ માર્ગે ચાલતો તેની નિંદા થતી અને ધર્મોપદેશકને ચળેલો કહેતા. પરમેશ્વર નથી, એવું ઠેકાણે ઠેકાણે બોલતા અને મોટા અક્ષરથી લખતા; તથા નીતિ, અનીતિ પાપ, પુન્ય, દત્યાદિની લેશ માત્ર પણ દરકાર ન કરતાં મર-

જી પ્રમાણે વર્તતા હતા. ”

મોહ એ વિવેકનો મોટો શત્રુ છે. અપક્ય ખુદ્ધિવાળા માણસપર તે પોતાનો દમામ પૂર જોરમાં ચલાવે છે. મોહ ઉપજેછે ત્યારે માણસ છતી આંખે આંધજો થઇ જાય છે. “પુરુષ, પ્રસક્ષ અપવિત્ર વસ્તુની બનેલી સ્ત્રીને જાણેછે, તે પણ તેને જોઈને ગાંઠો બની જાયછે, ખુશી થાયછે, રમેછે, હે! ખુબ સુરત, હે! કમળ નેણી, હે! મોટા નિતંબવાળી, હે! પુષ્ટને ઉંચા સ્તનવાળી, હે! સારા મુખ કમળવાળી. હે! સારી બ્રહ્મટીવાળી, એ રીતે ઉમંગથી વખાણે છે. ઓ હો હો !! મોહનું કેવું દુરાચરણ છે!” અજ્ઞાનને આધીન થઇ બિચારાં પતંગીઆં દીવામાં ઝંપલાયછે, અજ્ઞાની માછલાં પણ ગલમાં ફસાઇ પડેછે ને માણસ વિષયોને દુઃખમય જાણુનો છતો પણ તેનો ત્યાગ કરી શકતો નથી. ખરેખર મોહની ગહન ગતિછે.”

વિવેકના પક્ષમાં મનોવૃત્તિ રાખી મોહનો નાશ કરવાથી અંતઃકરણમાં સતત સુખનો ઉદય થાયછે.

મદ—અહંકાર માણસને નર્કમાં લઈ જાયછે, પોતાના અભિમાનથી રાવણની તથા દુર્યોધનની કેવી જૂરો અવસ્થા થઇ, તે જોણે રામાયણ કે ભારતની ઐતિહાસીક કથાઓ વાંચી કિંવા સાંભળી હશે, તેને માલમ પડ્યું હશે. અહંકાર એ માણસના શરીરમાં રહેલો મોટો શત્રુ છે. તે શત્રુ મોતની નજીક લઇ જાય છે* જેઓ નિમ્નનંદને ઇચ્છતા હોય

* “Pride goeth before destruction, and an haughty spirit before a fall.” Proverbs XVI. 18.

તેઓએ નમ્ર સ્વભાવના થવું જોઈએ. ઇસુખ્રિસ્ત કહેછે કે†
હોહો.

હું છું સાલસ ને ગરીબ, શીખો મારી ચાલ;

(તો) આત્મા આનંદિત થશે, અંતે થશે નીહાલ. †

અભિમાન મૂકી નાના બાળકના જેવી વિષય શૂન્યવૃત્તિ
રાખવાની ભલામણ ધણા સંતો કરેછે. ઇસુખ્રિસ્ત કહેછેક‡
સોરઠો.

નાનું બાળ મહાન, ઇશ્વર કેરા રાજમાં,

થાઓ તે સમાન, જો નિજ સાફ ચહો, †

અફલાતુન (Plato) પણ એને મળતુંજ કહેછે. પોતાની
કહેવતમાં તેણે એ વિષે જે કહેલ છે તેનો સાર એવોછે કે

આર્યોની ચાલ.

મોટી વયનો માણસ, બાળકના ગુણ ગ્રહે જો અતિ ખાંતે;
મહદ દશાને પામે, નિજ અનુભવથી કહુંજી નિર્બ્રાંતે. †

આ ભરતખંડમાં પ્રાચિન કાળમાં થઇ ગયેલા મહાન
ભક્તો સનક, સનંદન, શનત્ કુમાર તથા સનાતને પણ ક-
ઠણ તપશ્ચર્યા કરી પોતાની જ્ઞાનમય બાહ્યાવસ્થા રહે એવું

‡ “Learn of me, for I am meek and lowly
in heart, and ye shall find rest in to your souls.”
Mathew XI. 29.

† “Who soever therefore shall humble as
this little child, the same is greatest in the king-
dom of heaven.” Mathew. XVIII. 4.

વરદાન મહાન જગન્નિયંતા પાસે માગ્યું હતું. ખરેખર સત્ય-
જ્ઞાનવાળી નિરાભિમાની બાહ્યાવસ્થા ધણીજ ઉચ્ચ છે. જ્યારે
ધડીપણમાં આપણે મરવાના છીએ ત્યારે નકામો ગર્વ શા
માટે રાખવો જોઈએ? શરીરમાં જીવ હોય ત્યાં સુધી માણસ
પોતે પોતાના રૂપ રંગમાં અભિમાન રાખે છે, ને નાના પ્ર-
કારની મોજ મજામાં ગુલતાન રહે છે, પણ શરીરમાંથી જીવ
ગયો કે તરત તેનું શરીર ગંધાવા માંડે છે, અને ધણી દહાડા
તો તેમાં કીડારણું પડવા માંડે છે. જ્યારે તેની આસપાસનું
માંસ તદ્દન ખવાઈને સૂકાઈ જાય છે ત્યારે તેનું હાડપિંજર માત્ર
રહે છે, અને તે જોવાથી આપણા દિલમાં દિલગીરીયુક્ત ધણી
બયંકર વિચાર પેદા થાય છે. તેમાં બીલકુલ માંસ કે નસ નથી.
સઘળાં હાડકાં રહેલાં છે. ગંદી કાયાનો ગર્વ કરવો એ ફેકટ છે.

માણસ ! તું “મારું તારું,” અને લુચ્ચાઈ ઠગાઈ શા
સાર કરે છે? સર્વ મિથ્યા છે. તારો આત્મા આ શરીરને, આ
દોલતને, આ ધરખારને, આ સગાં વહાલાંને તથા આ ભાઈ
બેહેનને મૂકી અણચિંતવ્યો ચાલ્યો જશે. માટે તું તારા
રૂપનો, દ્રવ્યનો, સત્તાનો, કુટુંબનો, બળનો, તનદુરસ્તીનો
ને સ્નેહીઓનો ગર્વ ન કર સર્વદા નમ્રતા રાખી સૌની સાથે
સલાહ સંપથી ચાલ.

નમ્રતાવાળાં માણસનું બોલતું સત્યતાને પ્રકાશ આપે
છે. અને તે બધાનો વહાલો મિત્ર થઈ પડે છે. જે પ્રમાણે
હરેક વસ્તુ પડદામાં રાખ્યાથી વધારે શોભાયમાન દીસે છે,
તે પ્રમાણે જેના સદ્ગુણ ઉપર નમ્રતાની છાયા પડે છે તેના
સદ્ગુણ વધારે શોભા આપે છે. અભિમાની માણસ જોયો

ને ભભકાદાર પોશાક પેહેરે છે; મોટા રસ્તામાં લટકાં કરતો ચાલે છે, પોતાની, નજર ચારે તરફ ઊંચી ને ઊંચી રાખે છે, અને પોતાનું માથું મીઝસ ભરેલા ડોળમાં રાખે છે. તે મરીખ અને લાચાર માણસો તરફ નજર કરતો નથી, કારણ કે તેઓને તે ધિક્કારે છે. તેની આવી મગરૂરી અને મૂર્ખાઈ જોઈને ડાહ્યા પુરૂષોને હસનું આવે છે. અભિમાની માણસ પોતાની સ્તુતિ સાંભળવાને ખુશામત ખોરોને તથા હાજી હા કરનારાઓને પોતાની પાસે રાખે છે, પણ તેઓ તેનું સર્વ-ઓકાવીને તેને ભીખ માંગતો કરે છે.

હવે ઉપરની પાંચ બાબતોના ઉપસંહાર તરીકે સદ્ગુણ દુર્ગુણનું થોડું વિવેચન કરી લઈએ. સદ્ગુણ અને દુર્ગુણ સર્વ પ્રકારે એક બીજાથી વિરુદ્ધ છે. દુર્ગુણની શરૂઆત મોહ પ-માડે એવી હોય છે, અને જો આપણે તેમાં મોહ પામ્યા તો આપણું સુખ ખુદા દાતરડાં જેવું થઈ જશે અને આપણી ઈચ્છા ભ્રષ્ટ થઈ પડશે. બીજી તરફ જોઈશું તો સદ્ગુણની શરૂઆત ઘણી મેહેનત ભરેલી છે; પણ તે ચાલુ રાખ્યાથી મેહેનત ઓછી થાય છે, અને ખુશી વધતી જાય છે. સદ્ગુણનો જેમ વધારો થતો જાય છે, તેમ સંસારમાં આપણને ધણું સેહેલું માલમ પડે છે. અને તેનાં ફળ પુરતી રીતે મળે છે. સંસાર રૂપી વિશાળ સાગરમાં આપણી આશાનો છેડો માલમ પડે છે. પણ દુર્ગુણની આશા વધતી જાય છે અને તે છેડા વગરની માલમ પડે છે. સદ્ગુણી માણસ પોતાનો ખરો રસ્તો પકડી રાખે છે. જેના હાથ ઓખા છે, તે વધારે ને વધારે વૃદ્ધિ પામતો જાય છે. વાજબી રીતે ચાલનારાનો રસ્તો

અળકતી રોશનીની પેઠે છે. જે ખરે મધ્યાને વધારે ને વધારે પ્રકાશે છે.

પવિત્ર ઇશ્વરી નિયમને તોડવો એ પાપ છે. દરેક આડો વિચાર એ નિયમનું ખંડન છે; તથા દરેક અપવિત્ર ઈચ્છા તે પાપ છે. દરેક ભૂંડો બોલ જે માણસ બોલે છે. તેનો તેને ન્યાયને દિવસે જવાબ દેવો પડશે. જે દિવસે સર્વના અંતઃકરણ જાણનારો ઇશ્વર આપણા દિલના સર્વ ભેદોનો ન્યાય કરશે તે દહાડો લય ભરેલો લાગશે. માટે માણસને લાયક છે કે જલદીથી પોતાના પાપનો પશ્ચાતાપ કરે. અને ફરીથી પાપા ચરણ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લે. પાપનો પશ્ચાતાપ કરી સન્માર્ગે ચાલવાની પ્રતિજ્ઞા કરવામાં ઢીલ ન કરવી જોઈએ. કારણ કે આપણે આપણા મોતનો દહાડો જાણતા નથી. આપણો વખત ઇશ્વરના હાથમાં છે. કદાપિ આપણો મરવાનો દિવસ આજનો પણ નિર્માણ થયો હોય. કાલ સુધી જીવણું એમ આત્રીથી કહેવાતું નથી. માટે આપણે આપણું કર્તવ્ય સઘ પૂરું કરી નાંખવું જોઈએ, ને જે તેમ નહીં કરીએ તો ઇશ્વર કહેશે કે” મેં તમને બોલાવ્યા પણ તમે આવ્યા નહીં, મેં મારો હાથ લાંબો કર્યો, પણ તમે તેની દરકાર કરી નહીં. તમોએ મારી બધી આજ્ઞા તોડી અને મારા ક્રોધની મુદ્દલ દરકાર કરી નહીં.”

મરી ગયા પછી આપણુ સર્વેને ઇશ્વરની પવિત્ર આદાતમાં ઉભા રહી આપણા સારાં નરસાં કામનો જવાબ દેવો પડશે; માટે ચાલો આપણે આપણા મનને વારે ધંડીએ એ દહાડાની યાદ દેવરાવીએ; અને દર ધડીએ પરમા-

તમાની પ્રાર્થના કરી દુરાચરણ અને બદ્દેલીથી પરહેજ અને દૂર રહેવાની તજવીજ કરીએ. કારણ એક દિવસ એવો આવશે કે આંખના પલકારામાં આ દુનિઆમાંથી મોત ધસડી લઇ જઇને પરમાત્માની દરબારમાં આપણને ઉભા રાખશે.

સંસારનો રસ્તો ઘણો ભય ભરેલો છે, હજારો માણસો એ રસ્તાઉપર ચાલતાં લોભ લાલચની જાળમાં લપટાઇ મુઆંછે. વાસ્તે સુચ માણસોને લાજમ છે કે તેમણે જોઈ વિચારીને ચાલવું.

નીતિ ને સદ્ગુણ એજ ખરો ધર્મ છે. નીતિ ને સદ્ગુણ એજ ખરો માર્ગ છે. ને ખરું સુખ પણ એ વડેજ ભોગવાય છે, ને પાપાચરણ કરવાથી પીડા ભોગવવી પડેછે. પાપીનું અંતઃકરણ વારે ધડીએ અને જ્યારે ત્યારે તેનાં માઠાં કરતૂકા યાદ આપે છે, અને તેના અંતઃકરણમાં ભારે પીડ ઉત્પન્ન કરે છે. અંતઃકરણની શિક્ષા બરછીના માર કરતાં તથા કેદની સજા કરતાં વધારે દુઃખદાયક છે. માણસનું અંતઃકરણ તેના અપરાધની સજા કરવાને પૂર્ણ શક્તિમાન છે. તે તેના હસતો ચહેરો પળવારમાં ફીકો કરી નાંખે છે; તેની ચળકતી આંખ ઝટ દઇને ઝાંખી કરી નાંખે છે; તેનો મોટો સાદ સહેજ વારમાં નરમ પાડી નાંખે છે. અને તેના સઘળા હોશ થોડી વારમાં ઉડાડી મેલે છે. એ સઘળાં ચિન્હ તેના અંતઃકરણની શિક્ષા છે.

“ નિરંતરના સુખ વિષેનો અગાઉથી વિચાર કરવો જોઈએ. એ સુખની બાળપણમાંથી શોધ કરવી જોઈએ. ધૈર્ય કહે છે કે ” રો કાળાં માંથાના માનવી, મુક્તિધામ પ્ર-

થમ તું શોધ, અને પછી દુનિઆની લાલચને વળગ. ” ખરે ખર એમજ કરવું જોઈએ. આત્મ અગત્યનું અને મહાભારત કામ કોણ જાણે વળી કયા મુરત ચોધડીઆ સાર અટકાવી રાખું? મારી અને દરેક માણસની એજ ઇચ્છા હોવી જોઈએ, કે પહેલાં મુક્તિ-ધામની-નિરંતર સુખની શોધ કરવી, અને પછી બીજી વસ્તુપર ધ્યાન પહોંચાડવું. જ્યારે પાકી ઉમરે પહોંચી મરવાની તૈયારી થશે, ત્યારે આ નવી અને મહાભારત વસ્તુ વિષે વિચાર કરવો વ્યર્થ છે.

આ પ્રમાણે આપણા ખરા લાભને માટે દીલ કરવી, એ ગરદન કાપીને પાછી સજીવન કરવાની તજવીજ કર્યા બરાબર છે. ખરેખર જ્યારે આ દુનિઆનાં સુખની જરા પણ આશા રહેતી નથી, ત્યારે લાચાર થઈ બીજી દુનિઆનું સુખ શોધવા વિચાર કરીએ એ સદ્ગુણ ને નીતિનું કામ નહીં. એ કીધાથી આપણે ઇશ્વર પાસે જતા નથી, પણ એથી ઉલટું આપણે વધારે ને વધારે વેગળા થતા જઈએ છીએ. માટે મુક્તિ-ધામ મેળવવું હોય-નિરંતરનું સુખ પ્રાપ્ત કરવું હોય, તો મને તથા સર્વને ઘટે છે કે પહેલાંથીજ એ શોધનો વિચાર કરવો, ને તે પછવાડે મંડવું.

આપણો જીવ તદન આપણા ઇશ્વરમાં લગાડવો જોઈએ; એટલુંજ નહીં પણ આપણી બધી ભક્તિ, આપણી બધી શક્તિ, દુનિઆનો સઘળો હલકો ને નીચો લાભ પડતો મૂકી આ ધણાજ મહાભારત કાયદા માટે લગાડવી, અને આપણી આશાની મતલબને પહોંચવાને જે જે કામ ઇશ્વરે

આ દુનિયામાં કરવાને સોંપેલાં છે તે તે ઉપર જરૂર જોટલુંજ લક્ષ આપવું.

જો! માણસો પોતાની તરેહ તરેહની મનઘણો પૂરી પાડવા કેવી કેવી યુક્તિઓ કરે છે? અને કેટલી કેટલી રંજ ખેંચે છે? જો, એક લોભી માણસ એક સરખી મહેનતથી દુનિયામાં ફતેહ પામવાનો કેવો ઉદ્દેશ કરે છે? કેવો તે પહોર રાતનો ઉઠે છે! કેવો તે રાતના ખાર ખાર વાગતા સુધી પોતાનું શરીર ખેંચે છે! એ બધું શું કરવા? આ દુનિયામાં ખમ્મનો અને જર ભેગું કરવા.

માણસો આ પ્રમાણે આ દુનિયામાં પોતાનું સુખ શોધવા આવી રંજ ખેંચે છે. ત્યારે વગર રંજ ખેંચવે સ્વર્ગની વસ્તુઓ પોતાની મેળે કદિ તેને મળી શકશે? ના. કદિ નહીં. માણસ, મારા ભાઈબંધ, કદિ એવી આશા રાખીશ નહીં. ચાલો ત્યારે હું પણ તૈયાર થાઝી, ને તમે પણ તૈયાર થાઓ. ચાલો આપણે સઘળી દીલને સુસ્તી મૂકી દઇએ, તેમજ આ દુનિયાનાં સુખનો લાંબો વિચાર પણ છોડી દઈએ. ભાઈઓ તાકીદ કરો. મુક્તિ-ધામની શોધ પછવાડે આપણે વળગી રહીએ. આ દુનિયાની સઘળી વસ્તુઓને તે ખરી વસ્તુ મેળવવા સાર આપણાં મુખ્ય હથીયારો કરીએ. એક વખત એ પ્રમાણે કીધું, એક વખત આપણા મનનો નિશ્ચય કીધો તો પછી કાંઈ મુશ્કેલ લાગશે નહીં. વાસ્તે હું તૈયાર થાઝીશું, અને તમે પણ થાઓ. કેમકે આપણું ખરું ડાહપણ મુક્તિ-ધામ અને નિરંતરનું સુખ મેળવવામાં છે.

માણસને જેવી નીતિની જરૂર છે, તેવીજ ધશ્વર ભં

કિતની છે. અને જેવી ઇશ્વર ભક્તિની જરૂર છે તેવીજ નીતિની છે. આ બંને વસ્તુ વગર માણસનો ઉદ્ધાર થતો નથી. એ બંને વસ્તુઓ ઉપર માણસે ધણું ધ્યાન આપવું જોઈએ. એ બંને વસ્તુઓને ઇશ્વર સાથે જોડી દીધી છે. જે માણસ એ બંને વસ્તુને સાથે રાખી આ દુનિયામાં ચાલે છે તે માણસ ખરેખર પોતાના પેદા કરનારનો વહાલો ભક્ત થાય છે. હું તમને દેખાડવા માગું છું કે ઇશ્વર ભક્તિ વિના ધર્મદાન કરવું, તથા નીતિથી ચાલવું, અને નીતિ તથા સદ્ગુણ વિના ઇશ્વર ભક્તિ કરવી, એ ધણુંજ ખોટું ને ઉપયોગ વિનાનું છે. કારણ એથી માણસને ઘણો લાભ થતો નથી, તથા સ્વર્ગનું સુખ મળતું નથી. ત્યાર પછી હું તમને દેખાડવા ઈચ્છું છું કે બંનેની ઉપર એક સરખું લક્ષ આપ્યાથી કેવાં સારાં પરિણામ નિપજે છે.

ઇશ્વર ભક્તિવિના નીતિ કેવી થોડી લાભકારક છે તેનો આપણે પ્રથમ વિચાર કરીએ. આ પૃથ્વીપર એવા ઘણા પુરૂષો જોવામાં આવે છે કે જેઓ ધર્મદાન કરે છે, જેઓ નીતિ ને સદ્ગુણથી ચાલવાની તજવીજ કરે છે, જેઓ સદાચરણને એક અમૂલ્ય ગુણ કરી લેખે છે, તથા જેઓ એ ગુણને હાંસલ કરવાને મેહેનત લે છે, પણ તેની સાથે ઇશ્વર ભક્તિની જરૂર છે, એવું તેઓ સમજતા નથી.

તેઓ આ પૃથ્વીપર રહેનાર મનુષ્ય છે, અને પ્રમાણિકતામાં ખપવાનો વિચાર રાખે છે. તેઓ પોતાના પ્રમાણિક-
 બણા ઉપર, સ્વદેશ પ્રીતિ ઉપર, ધર્મદાન ઉપર અને સત્યતા ઉપર ઘણો મર્વ અને ઘણો આધાર રાખે છે, પણ ઇશ્વર ભ-

કિતને અને ઇશ્વર પ્રીતિને તેઓ વગર મૂલની અને વગર પાયાની વિચારે છે. તેઓ એવું સમજે છે કે ઈશ્વર ભક્તિની જરૂર વેહેમી ને નિર્જન પુરષોને છે, અને અમારા જેવા સમજી ને અકલ્પમંદ પુરુષને નથી. આવી ઊંઘી સમજના પુરુષોએ જાણવું ઘટે છે કે ઈશ્વર ભક્તિ વગર તેઓનું અંતઃકરણ જડ અથવા નહીં સરખું છે.

જે જગતકર્તા અને સર્વજ્ઞ પુરુષથી આખી સૃષ્ટિ ચાલે છે, તેની શક્તિ તરફ જ્યારે તે નજર કરે છે, ત્યારે તેની મોટાઇને માન આપવાને તેનામાં સ્વાભાવિક ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. તે સર્વ મનુષ્યનાં અંતઃકરણનો અસલી ઝરો છે. એ ઝરાને અજ્ઞાનપણું આડે રસ્તે લઈ જાય છે, પરંતુ તેનું મૂળ સ્વાભાવિક અને અવશ્યનું છે.

વાંચનાર, તું તારી નજર આખી પૃથ્વી ઉપર કર. પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધીના સર્વ મનુષ્યને તું જો. તેઓમાંના ધણા ખરાને તું રાજકારમાર વગરના, દેશના નિયમ વગરના, વિદ્યા હુન્નર વગરના જોઈશ, પણ તેઓમાં ઈશ્વરભક્તિ કરવાની કંઈ પણ રીતિ હશે. દરેક જગ્યામાં અને દરેક ગામડામાં ઈશ્વરના ભક્તને દેવળમાં અથવા દેરામાં અથવા હરેક રીતે પ્રાર્થના કરતાં તું જોઈશ.

જે જે ઠેકાણે માણસો વસેલાં છે, તે સઘળે ઠેકાણે તેઓએ આખી સૃષ્ટિ ચલાવનારની પ્રાર્થના કરવા માટે થોડી અથવા ઘણી જરૂર જાણી છે. તેટલા માટે જ્યારે સર્વથી જંગલી અને સર્વથી અજ્ઞાન સ્થિતિમાં પણ ઇશ્વરભક્તિની જરૂર માલમ પડી છે ત્યારે સુધરેલી સ્થિતિમાં કેટલી જરૂર માલમ

પડવી જોઈએ તેનો વિચાર, વાંચનાર તું પોતેજ કર.

ઈશ્વર ભક્તિની દરકાર રાખ્યા વગર તું શું એવો ગર્વ કરવા ઈચ્છે છે કે “ હું અક્ષલવાળો ને સદ્ગુણી પ્રાણી છું? ” જે સ્વાભાવિક ઈચ્છા ઈશ્વર ભક્તિ કરવા માટે સર્વ જ્ઞાતના લોકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે ઉપર જ્યારે તું લક્ષ આપતો નથી, ત્યારે ક્યાં ગઈ તારી અક્ષલ, ક્યાં ગઈ તારી બુદ્ધી, ક્યાં ગઈ તારી સમજ અને ક્યાં ગઈ તારી નીતિ? તું પોતાને ડાહ્યો, સમજીને સદ્ગુણી સમજે છે, અને તારા સૌથી મોટા રાજનું અને તારું સર્વથી રૂઢું ઈચ્છનારનું કરજ વાળવાની તારામાં સમજ નથી? ગમે તેવા જંગલો અને અજ્ઞાન પુરપને સાદી અક્ષયથી ઈશ્વર ભક્તિ કરવાની જરૂર માલમ પડે છે, અને સુંધરેલી સ્થિતિમાં ઈશ્વરનો આભાર માનવાને તથા તેની સ્તુતિ કરવાને જરૂર માલમ ન પડે, એ કેટલું દુઃખદાયક તથા ઇશ્વરને અપમાન પહોંચે તેવું છે.

જો હરએક પુરુષ પોતાનાં સર્વ સદાયરણ છતાં ઇશ્વર ભક્તિ ન કરે, તો એટલુંજ માલમ પડે છે કે તેનામાં સ્વાભાવિક ઈચ્છા મુદ્દલ ઉત્પન્ન થતી નથી, અથવા તો તે ઈચ્છાને જોર જીલમથી દબાવી રાખવાની સુકિત કરે છે. જે અંતઃકરણ પોતાનું સર્વથી પહેલું અને સર્વથી જરૂરનું કામ કરવાને સુસ્ત અને અજાણ્યું રહે. તે અંતઃકરણમાં ખચિત કંઈ પણ દુર્ગંધ કે સડેલી વસ્તુ પડી હશે.

હું ફરીથી કહું છું કે ઈશ્વર ભક્તિની દરકાર ન કીધી, અથવા તેની ઉપર ધ્યાન ન આપ્યું તો પૃથ્વી ઉપર માણસો.

નીતિ તથા સદાયરણુથી ખરાબર ચાલી શકનાર નથી. ઇશ્વર ભક્તિ વિના જે પાયા ઉપર આપણે ચાલશું, તે પાયા હમેશાં ઢીસો અને જોર વગરનો રહેશે, તેનું કારણ ઉઘાડું છે. અનીતિ અને દુરાચરણ તરફ આપણાં નબળાં મનનું વળણુ એટલું તો છે, તથા આ પૃથ્વી ઉપર કોઈ લાલચના કાંદામાં નાંખે એવી વસ્તુ એટલી બધી છે, કે તેનો અટકાવ કરવાને વાસ્તે નિરંતર ઇશ્વર ભક્તિની જરૂર છે. ખરા ખોટાનું જ્ઞાન, પ્રમાણિકપણાનો પાયો અને પરાંપકારની ખુદ્દિ આપણા કામ ક્રોધરૂપી વિકારને અટકાવવાને કેવળ અશક્ત છે. ખરી વાત છે કે કેટલીએક મુદત સુધી આપણી હયાતીમાં નીતિનાં મૂળતત્ત્વો નિર્ભયપણે ચાલી શકે છે. પણ એકાદ એવો પ્રસંગ આવવા દો, ને દુઃખ અને દરદથી તમારું અંતઃકરણ પીલાવા દો એટલે તરતજ તમને માલમ પડશે કે ઇશ્વર ભક્તિ વગર અને ઇશ્વર સાહ્યતા વગર કાંઈ પણ ચાલી શકવાનું નથી.

ઇશ્વર ભક્તિ અને ઇશ્વર સાહ્યતા નહીં હશે, તો દુઃખના જોર ભરેલા મોજાંમાં આપણે ધસડાઇ જઇશું. સારાંશ ઇશ્વર ભક્તિ કાઢાડી નાંખો એટલે તમારી નીતિ અને સદાયરણુના સધળા થાંભલા જે મજબૂત હોવા રહેલા હોય છે તે વગર આધારના, ને વગર ટેકાના થઈ પડશે. નીતિ અને સદાયરણુ વિના ઇશ્વર ભક્તિ કેવી વ્યર્થ છે, તેનો વિચાર હવે આપણે કરીએ. આ પૃથ્વી ઉપર એવા ઘણા પુરૂષો જોવામાં આવે છે, કે જેઓ પોતાના ભાઈબંધોને વગર ઉપયોગના થઈ અથવા તેઓને દુઃખ દઈ એવું સમજે છે

કે તેઓ નિલ ઇશ્વરની પુજા અને ભક્તિ કરે છે, તેથી તેઓના અપરાધ ક્ષમા થશે; પણ એવા પુરૂષોએ ખાતરીથી જાણવું કે જે તેઓનું અંતઃકરણ સ્વચ્છ અને નિર્મળ નહીં હશે, જે તેઓ પોતાના બંધુઓને સાચા થવાને બદલે તેઓને દુઃખ દેતા હશે, તે તેઓની ઇશ્વર ભક્તિ નાકામી અને વ્યર્થ છે.

તેઓ ઇશ્વર ભક્ત છે, માટે તેઓના ગમે તેવા અપરાધ ઇશ્વર ક્ષમા કરશે, એ તેઓનો વિચાર કેવળ કલ્પિત, ભૂલ ભરેલો, અને અકલ્પ્ય તથા ધર્મ સંબંધી સમજથી ઉત્પન્ન છે. જેવી પ્રીતિ ઇશ્વર ભક્તિ ઉપર રાખીએ તેવી પ્રીતિ સદ્યુણુ ઉપર પણ રાખવી જોઈએ; જેવો પ્રેમ ઇશ્વર ઉપર હોય તેવો પ્રેમ મનુષ્ય જાતી ઉપર રાખવો જોઈએ. જે પુરૂષ ઇશ્વર ભક્તિ ઉપર પ્રેમ રાખે છે, અને સદાચરણુ ઉપર રાખતો નથી, તેણે ખાતરીથી જાણવું કે તેની ભક્તિમાં ધણાંજ ખરાબ તત્વો પ્રવેશ થયાં છે. જે પુરૂષ નીતિ અને સદ્યુણુ ઉપરથી પોતાનો ભાવ કાઢાડી નાખે છે, જે પુરૂષ ભજન અને ભક્તિ કરે છે પણ ધર્મદાન કરતો નથી, જે પુરૂષ સાંજસવાર માળા ફેરવે છે, પણ બીજી તરફ પોતાના ભાઈબંધોને ઠગવાની વેતરણુ કરે છે, જે પુરૂષ સાંજસવાર દેવસ્થાનમાં જાય છે, પણ પોતાની સઘળી વર્તણુકમાં લુચ્ચો, દગલબાજ અને મફરબાજ રહે છે, તે પુરૂષ જેને ઇશ્વર ભક્તિ કરી કહે છે, તે કાંઈજ નહીં, પણ માત્ર નામની અને લોકોને દેખાડવાની છે. જે અંતઃકરણમાંથી તે પોતાની પ્રાર્થનાનો સાદ કાઢાડે

છે તે અંતઃકરણ મેલું ગંધાતું અને સડેલું છે.

એવા ધણા પૂરુષોને આપણે આ પૃથ્વી ઉપર જોઈએ છીએ કે જેઓ પોતાના વેપાર રોજગારમાં નીતિથી ચાલતા નથી, જેઓ દહાડામાં છપન વખત જૂઠું બોલે છે, અને અઠાર વખત ધર્મના સમ ખાય છે. જેઓ વિધવા અને વારસ વગરના છોકરાંઓની દોલત ઉપર વગર અડચણે ત્રાપ મારે છે, જેઓ પોતાના સઘળા કારભારમાં જીંધાંચતાં અને ઉચલપાથલ કરે છે, તેઓ ધણીવેળા એવું વિચારે છે કે હાથમાં માળા લઈ બે ધડી ઇશ્વર ભજન કરવાથી, તથા નિત્ય દેવસ્થાનમાં જવાથી, તથા ધડધણમાં એકાદ મોટી જત્રા અથવા તીર્થ કરવાથી તેઓનાં સઘળાં પાપ ધોવાઈ જશે, તેઓના અપરાધ ક્ષમા થશે, અને તેઓને સ્વર્ગનો વાસો મળશે. પણ વાંચનાર! આ વિચાર કેવો ઘેલો અને દુષ્ટ છે, તે તું જાણતો હોઈશ. સૌથી સાદા વિચારથી ખુલ્લું દીસે છે કે સદાચરણ અને નીતિ વિના માત્ર ભજનથી, દેવદર્શનથી, અને તીર્થ યાત્રાથી ઇશ્વર રાજ થનાર નથી. ઇશ્વરને માણસનો આવો લુલો અને નજીવો પ્રેમ, આવો લુલો અને નજીવો ભાવ, જોઈતો નથી.

રે! ગર્વિષ્ઠ, મૂર્ખ અને અપરાધી માનવી ! તું ઇશ્વરને નમ્મજો અને કીર્તિનો ભૂખ્યો ન જાણ. તે તારા નામના ભાવથી અને નામની ભક્તિથી કદિ ખુશી થનાર નથી. તે તારી ભક્તિ અને પ્રીતિ વિના બેસી રહ્યો નથી. સૂર્યનું મોટું તેજ અને પ્રકાશ આ પૃથ્વી ઉપર પડે છે, અને તું એક મસાલ સળગાવીને તે તેજમાં તથા તે પ્રકાશમાં શું

મોઠો વધારો કરનાર હતો? કાંઈજ નહીં.

ભક્તિ અને પ્રાર્થના તું જ કરે છે. તે તારા પોતાનાજ માટે, પણ ઇશ્વરને માટે નહીં. રે માનવી! રે મારા ભાઈ બંધ! તું એવું કદી ના સમજતો કે તારી સ્તુતિથી ઇશ્વર બધારે કીર્તિમાન થશે; પણ એવું સમજ કે તે સ્તુતિથી તું જરા વધારે કીર્તિમાન થઈશ, તે સ્તુતિથી તું તારી વગર આધારની હાલત જોઈશ. તને ઇશ્વરે માણસ જાતની વસ્તીમાં એટલાજ માટે પેદા કીધો છે, કે તું મનુષ્ય જાતના યોગ્ય ગુણ હાંસલ કર.

પિતા લેખે અને પુત્ર લેખે, ભરતાર લેખે અને સ્ત્રી લેખે, ભાઈ લેખે અને બેહેન લેખે, મિત્ર લેખે અને શત્રુ લેખે, સ્વચ્છ અને પવિત્ર અંતઃકરણથી આ પૃથ્વી ઉપર ચાલ; તથા સર્વ શક્તિમાન ઇશ્વર જે પોતાનાં પેદા કરેલાં પ્રાણીઓની બરદાસ લે છે, અને જે પોતાનાં સર્વ કામમાં દયાવંત તથા ખુશી ભરેલો છે, તેના પરોપકાર ગુણને થોડો ધણો મળતો આવવાને તું મેહેનત કર.

પણ જો, તું તારાં હવસોને સંતોષ પમાડવા ધાનતદારી એક કોરે મૂકતો હોઈશ, જો તું તારા મક્કરખાજથી માણસ જાતનાં સુખમાં ઘટાડો કરતો હોઈશ, જો તું વિધવા અને માળાપ વિનાનાં છોકરાંઓની દોલત હોઈયાં કરીને તેઓને રડાવતો અથવા ખૂમો પડાવતો હોઈશ, તો તું શું એવી આશા રાખે છે, કે તારી ભક્તિ અને તારાં ભજનથી ઇશ્વર રાજ થશે? તે ઇશ્વરની આજ્ઞા તોડી તે છતાં પણ તું શું એવી આશા રાખે છે, કે તે મોઠો ન્યાય કરનાર તારી પક્ષ

રાખશે? તેં માણસ જાતને ઠગ્યા તે છતાં પણ તું શું એવી આશા રાખે છે કે તારા સામું જગતનો પિતા પ્રીતિ ભરેલી નજરે જોશે?

રે માનવી! તારી ઇશ્વર ઉપર ખરી પ્રીતિ હોય તો તેવીજ ખરી પ્રીતિ તારા ભાઈબંધ ઉપર રાખ. માઠાં કર્તુક કરતો બંધ થા. સારાં કાર્ય કરવાને શીખ, ન્યાય વ્રમાણે ચાલ, જેઓની ઉપર જીવન પડે છે તેઓને છૂટા કર. વિધવા અને વાલી વગરનાં છોકરાંઓને સાલ્ય થા; અને પછી તું ઇશ્વર ભક્તિ કર. તે તારી ભક્તિ સાંભળશે, તું દુઃખના દિવસમાં એનું સ્મરણ કર, તે તને મદદ કરશે. ઇશ્વર ભક્તિ અને નીતિ સાથે મળ્યાથી માણસની ખરી મોટાઈ અને ખરી યોગ્યતા માલમ પડે છે. બેમાંથી એકને તણ (મૂકી) તો દુનિયાનો ધિક્કાર હાંસલ થાય છે. જે પુરૂષ ઇશ્વર ભક્તિ અને દેવદર્શન ઉપર જેવી પ્રીતિ રાખે છે તે પુરૂષ તેવીજ પ્રીતિ સદાય-રણુ ઉપર રાખે તો તે આ લોકમાં ને પરલોકમાં સુખી થયા વગર રહેજ નહીં. તે પુરૂષ એકદમ પ્રીતિ પાત્ર અને સ્તુતિપાત્ર થાય છે. કોઈ પણ દેખી માણસ તેની નિંદા કરવાને બીજું છે. સર્વથી ખરાબ માણસ પણ પોતાના દિલમાં તેને માન તથા આખરૂં આપ્યા વગર રહેતો નથી.

એવા પુરૂષની જીંદગી ખરેખર સુખી અને સલાહ સંપન્ન ભરેલી હોય છે. પણ જે પુરૂષમાં નીતિ ભાવ અને ઈશ્વરભાવ સમાન એટલે સરખો નથી, તે પુરૂષ વેહેલો કે મોટો સંસારની જાળમાં આવી ફસે છે. તેણે ઈશ્વરભાવનો અથવા નીતિભાવનો એકજ ગુણ સંપાદન કીધો હશે તો

તેને કેટલીએક મુદત સુધી ખુશી ઉપજે છે, પણ દુઃખ અથવા દરદનું એકાદ વાદળું સમજા નોરથી તેના ઉપર વરસે છે, ત્યારે તેની શુદ્ધયુદ્ધ ઠેકાણે આવે છે, ત્યારે તે સમજે છે કે એક ગુણુ તેણે સંપાદાન કીધો નથી. તેની ખોટ બીજા ગુણુથી પૂરી પડતી નથી. તે ભક્તિ કરે છે, તેવામાં તેને પોતાની દગલબાહુ અને મક્કરબાહુ યાદ આવે છે. અથવા ધર્મદાન કરે છે, અને સદ્ગુણથી ચાલવાની તબવીજ કરે છે, તેવામાં બીજાઓને ઇશ્વરભક્તિ કરતાં જોઈને પોતે ધણોજ શરમાઈ જાય છે. તેનું અંતઃકરણ તેને કહે છે કે “તારું વજન ત્રાજવામાં થયું અને તું અધુરો માલમ પડ્યો.” પણ જે પુરૂષ એ બંને વસ્તુ ઉપર એક સરખું લક્ષ આપે છે, જે પુરૂષ ઇશ્વર સંબંધી તથા મનુષ્ય સંબંધી પોતાની ફરજ એક સરખી રીતે બજાવે છે, તે પુરૂષને ગમે તેવા દુઃખના વખતમાં સંતોષ મળ્યા વગર રહેતો નથી. જે પુરૂષ માત્ર નીતિ ઉપરજ લક્ષ આપે છે, તે પુરૂષ ઇશ્વરભક્તિનાં ખરા અને નિર્મળ સુખથી અજાણ્યો તથા બેનસીબ રહેછે. પરોપકાર બુદ્ધિથી તથા દયાભાવથી સંતોષ મળેછે ખરો, પણ તે સંતોષ ઇશ્વર પ્રીતિના પ્રકાશ અને તેજ વિનાનો છે.

એક પુરૂષ પોતાનું અંતઃકરણ જગતના પિતા આગળ ઉઘાડે છે, તેથી તેને જે સંતોષ અને આનંદ પેદા થાય છે, તે સંતોષ અને આનંદ બીજાને મળતો નથી. વળી જે પુરૂષ પોતે ઇશ્વર ભક્તિ કરે છે, અને તેનીજ ઉપર ગર્વ તથા આધાર રાખી માણસ જાતનું કલ્યાણ કરતો નથી, તે ખરા સંતોષ અને ખરા આનંદથી બેનસીબ રહે છે, એટલુંજ

નહીં, પણ તેનાં કર્તુકને માટે રાત દહાડો તેને દુઃખ થયા કરેછે.

પણ જ્યારે મનુષ્ય ઉપર પ્રીતિ અને ઇશ્વરભક્તિ કોઈ પુરૂષમાં સાથે મળેલી હોય છે, ત્યારે સ્વચ્છ અને નિર્મળ અંતઃ-કરણની ખરી મઝા, ખરી ખુશી, અને ખરો સંતોષ, માલમ પડે છે. તેની પરોપકાર-બુદ્ધિ માણસ જાત સાથે તેનો સંબંધ કરાવેછે, અને ઇશ્વરભક્તિ, ઇશ્વર સાથે પ્રીતિની ગાંઠ બંધાવેછે.

તે વગર ધાસ્તીએ મૃત્યુ લોકમાં અને પરલોકમાં ન-જર કરી શકે છે. આખું જગત તેને કૃપાળુ માલમ પડેછે. સંસારમાં ઇશ્વરનો તે પ્રિય મિત્ર થઈ પડે છે, અને ભ-યંકર જગામાં તથા દુઃખના વખતમાં તે તેનો વહાલો ભ-કત ગણાય છે. ઇશ્વર સર્વ ઠેકાણે વ્યાપક છે, એવા જ્ઞાનથી આ જગતની દરેક વસ્તુ તેને ખુશી ઉપજાવે છે, દરેક ઠેકાણે તે પોતાના પવિત્ર ઇશ્વરનો ગુપ્ત સાદ સાંભળે છે. જ્યારે તે આકાશ તરફ નજર કરે છે, ત્યારે જે ઇશ્વરની તે સેવા અને સ્તુતિ કરે છે, તે ઇશ્વર ત્યાં રહે છે. એવા વિચારથી તેને આનંદ ઉપજે છે; જ્યારે તે પૃથ્વી ઉપર ન-જર કરે છે, ત્યારે તેણે જે રૂડાં કામ કીધાં છે, તે યાદ આ વ્યાધી તેને જે સંતોષ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સંતોષ તેને કેટલી બધી ખુશી ઉપજાવે છે ! કોઈ પણ ગરીબ એમ નહીં બો-લતો હશે, કે એણે મને સાલ્વતા નથી આપી, કોઈ પણ અનાથ અથવા લાચાર એમ નહીં કહેતો હશે કે એણે મા-રો તિરસ્કાર કીધો. એવા પુરૂષને હજારો ગરીબની અને હજારો અનાથની આશિષ મળે છે.

માટે પ્રિય વાંચનારાઓ! ચાલો આપણે ઇશ્વરભક્તિ

અને નીતિના ગુણ સંપાદન કરવાને તૈયાર થઈએ. ચાલો આપણે ઇશ્વરના વહાલા અને પ્રિય ભક્ત થવાની મેહેનત કરીએ, કારણ એથીજ આપણને આ લોકમાં અને પરલોક-માં ખરું સુખ અને ખરો આનંદ મળશે *

ઇશ્વરે પોતે જે સૃષ્ટિ રચી છે, તેમાં માણસને તેણે પોતાનો ભાઇબધ ગણ્યો છે, અને તેને વાસ્તે મહત્ત્વ સુખો અને મોટી આખરૂં નિર્માણ કરેલી છે; તે મેળવવાનો જો યોગ્ય લોભ કરે તો તે વાળજી ને ઉત્તમ રસ્તે સંપાદન કરી શકે. યોગ્ય રસ્તે ચાલી મનુષ્ય જે ઇશ્વરનું ભજન કરે તો તેને ફરેસ્તા પણ નમે! ભક્તિયુક્ત નીતિનું અપાર બળ છે, મુસલમાનોના ધર્મ શાસ્ત્રમાં લખે છે કે “જે વખતે બાવા આદમને પરમેશ્વરે પેદા કર્યા તે વખતે પોતે પોતાની પાસેના પાંચ મુખ્ય ફરેસ્તાને બાવા આદમને સેજ-દો કરવા કહ્યું, ચાર ફરેસ્તાઓએ તે કબૂલ કર્યું પણ પાંચમો જેનું નામ અન્નજીલ હતું તેણે તે ના કબૂલ કર્યું તેથી તેને શ્રાપ થયો કે તું “ સેતાન થા ” ” નીતિવાન માણસોનો આવો અપ્રતિમ મહિમા આરંભથીજ ઇશ્વરે રાખેલો છે, એ વાતને ઉપરનું દૃષ્ટાંત પુષ્ટિ કરે છે. આવિષ્કારની સમાપ્તિ કરવા પેહેલાં એકાંતિક ભક્તિ કરવા ઇચ્છનારની અંતઃકરણ શુદ્ધિ માટે કેટલોક આત્માઓ આવશ્યક ધારી નીચે દર્શાવી છે.

પવિત્ર આજ્ઞાઓ.

૧. તારી સ્ત્રી સિવાયની બીજી તમામ સ્ત્રીઓને તું મા પ્રમાણે ગણુ,

૨. કોઈ પણ પ્રાણીનો નાશ ન કર, તથા માંસ ભક્ષણકરમાં.

૩. સર્વ સ્થળે પરમાત્મા ગુપ્ત થઈને રહેલા છે, માટે કોઈ પણ પ્રાણીને મન, કર્મ, વચને કરીને દુઃખ નહીં આપ.

૪. બધાં પ્રાણીઓને આત્મ વત્ જાણુ. સાધુ, યોગી ને જ્ઞાની તે મનુષ્યાકારે પ્રભુ છે, માટે તેમને ઇશ્વર પ્રમાણે માન આપ. બ્રહ્મજ્ઞાન કે જે નિર્મળ આનંદ આપે છે, તેનો જ કેદ કર બીજી જાતનો કેદ ન કર.

૫. ભૂખ તરસને ધીરજથી ખમ; સંસારી માણસો તને ઇજ્જ કરે તેમને શ્રાપ નહીં આપતાં શાંતિથી વરત.

૬. તું બાળકના જેવો ભોળો થા; અને આવરણ કરનારી બાર શક્તિઓનો નાશ કરી પૂર્ણ શાંતિમાં રહે. તારે ગુરૂની પવિત્ર આજ્ઞા અને દૈવી પ્રતિજ્ઞા છોડી ગુરૂદ્રોહી ન થવું.

૭. અભિમાન ને બડાઇ છોડી દે.

૮. અંધકાર અને મુસ્તી ઉત્પન્ન કરનારી બાર શક્તિઓ ને જીતી યોગાબ્યાસમાં ક્ષતેહ મેળવવા તારે સાદો ને હલકો ખોરાક થોડા પ્રમાણમાં ખાવો જોઈએ.

૯. ઉમદા પોશાક નહીં પેહેરતાં સાદો પોશાક પેહેર.

૧૦. સોનું ને જવાહીર એ ધૂળ ને કાંકરા છે, એમ જાણી તેની તૃષ્ણા તારા મનમાંથી કાઢી નાંખ.

૧૧. સંસારમાં રચી પચી રહેવા કરતાં તેમજ ભવ્ય-મકાનો-માં રહેવા કરતાં ગુફા અને જંગલમાં રહેવું એ તને સાનુકુળ થશે.

૧૨. અહો રાત્રની મોજમજમાં નહીં પડતાં તારે ન-અ દયાળુ અને આનંદી રહેવું. માણસ જાતની ઈશ્વર પ્રત્યે શી શી ફરજો છે, તથા તેની સાથે માણસનો કેવો સંબંધ છે તે તારે તારા ઉદાહરણથી જગતને બતાવવું, અને ઈશ્વર-માં આજ્ઞાકિતપણું અને વિશ્વાસ રાખી તેને માન આપવું.

૧૩. તારી ખુદ્દિમાં જે ખોડખાંપણ હોય તે સુધારવા તારે લક્ષ આપવું; ને તેને-ખુદ્ધિને હમેશા ન્યાયને માર્ગે રાખવાનો. તથા તેના ગુણ, સત્યતા, આકાર ને ગુરુસાઓ શોધી કાઢી તેની સત્રંગી ગુચવણીઓ તજી દેવાનો પ્રયત્ન કરવો. તારી વાણી અને કૃત્યો પ્રતાપી ને બીજાને નુકશાન નહીં કરનારાં હોવાં જોઈએ.

૧૪. પાપ, ઉપરના મોંહથી દૂર ભાગવાનો તારે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પરમેશ્વરનો પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ.

૧૫. તારે અહોરાત્ર વિચારવું અવલંબન કરી, દૃઢતા ને સાવધપણું રાખી, મનુષ્યમાઈઓની જોડે વ્યવહારમાં ની-ખાલસપણે વર્તી, ને ધર્મના કામોમાં શ્રદ્ધાવાન થઈ અંતઃકરણમાં પાપનો પશ્ચાતાપ કરવો જોઈએ. ખુશામતનો લાગ કરી, પવિત્ર આચરણ રાખી, વિચારને અનુભવયુક્ત કરવા જોઈએ. અને સત્યતાના માર્ગની વિશ્દ્ધ નહીં જવું જોઈએ.

૧૬. તારે એવું પવિત્ર થવું જોઈએ કે ઇશ્વરથી પણ

તને ઠપકો ન આપી શકાય. તારે ધ્યાન સિવાય બીજાં કામોમાં એટલે ઊંઘવામાં, વાતો કરવામાં, વાંચવામાં, લખવામાં ને ખાવા પીવામાં ઝાઝો વખત નહીં ગુમાવવો જોઈએ.

૧૭. સ્વાનુભવ, ઉત્સાહ, વિશ્વાસ અને અભ્યાસરૂપી ભાતમાં વેદાંતિક રાજ યોગ અથવા બ્રહ્મજ્ઞાનોપદેશરૂપી ધીરેડી તે તારે ખાવો જોઈએ. કારણ કે બ્રહ્મજ્ઞાન અને યોગના મારા લાંબા અનુભવ અને અભ્યાસરૂપી માંખણમાંથી આ ધી નીપજેલું છે. મેં આ માંખણ તત્વની પૂર્ણ સમાધીયુક્ત જ્ઞાનાભ્યાસરૂપી દહીંમાંથી મેળવેલું છે. અને મેં આ દહીં ગુરના અનુભવી ઉપદેશરૂપી દૂધમાંથી તથા વેદ, પડ્ધતી, અદાર પુરાણ, સમગ્ર ગીતાઓ અને ઉપનિષદોના અભ્યાસથી અને વિશેષે અંતઃકરણ શુદ્ધિથી મેળવેલું છે. જે તું ઉપર દર્શાવેલ ભાત તથા ધી મીશ્ર કરીને નહીં ખાય તો જન્મ મૃત્યુરૂપી બંધનમાંથી છૂટવાનો નથી, ને આવી કિમતી જીંદગી નકામી ગુમાવી દીધી ગણાશે, ને જે જન્મીશ તો તારી તમામ ઇચ્છાઓ ફળીભૂત થઈ જશે.

પ્રેમ વગર ભક્તિ નીતિ દૃઢીભૂત થતાં નથી. ઉત્તમ પ્રેમથી માણસ મસ્ત થઈ જાય છે ને દેહાદિના સર્વે વિકારો નાશ પામે છે.

નજર પોતાની પ્રેમમય હાલત નીચે

પ્રમાણે જણાવે છે.

મુજે યે દોસ્ત તેરા ^૧હીજર અપ્પ એસા ^૨સતાતાહે,
કે દુસ્મનભી મેરે એદવાલ ^૩પર આંસુ બહાતાહે;
યે બેતાબી ^૪યે બેચેની યે બે ખુતાબી ^૫દીખાતાહે,
ન દીલ લગતાહે ઘરમેં ન શહર મુજકુ ભાતાહે;
અગર કુછ મોંસેં બોલુતો મગ્ગ ઉદ્ધતકા ^૬જાતા હે,
ગર ચુપકાહું રહેતા તો કલેમ્, ^૭મોંકું આ તાહે;
મેરા દરદીલીસ્ત અંદર દીલઅગર ગાયમ જાપાંસોજદ,
વગર દમદર કસમ તરસમ કે મગ્ગ ઈસતહવાં સોજદ. ^૮
ફૂક ^૯કરુંતો જગ હસે, ચૂપકો લાગે ધાવ;
એસે કઠીન સીતેકા ^{૧૦}મેં કીસ બીધ કરું ઉપાવ ૧
નથા માલુમ ઉદ્ધતમેં કે ગમ ^{૧૨}ખાનાભી હોતાહે;
જીગરકી ^{૧૩}બેકલી ઓર દીલકા ગભરા નાભી હોતાહે;
સશ્કનાં ^{૧૪}આહ કરનાં અશ્કભર ^{૧૫}લાનાંભી હોતાહે.

૧ જૂદાઈ ૨ પીડા કરે છે. ૩ હકીકતપર, ૪ પાડે છે. ૫ વ્યગ્રસ્થિતિ ૬ નિદ્રારહિતપણું, ૭ મોહબતની, ૮ જો ચૂપ રહું છું તો ઉછળીને કલેમ્ મોમાં આવે છે. ૯ આ અને બીજી દ્વારસી ટુકોનો અર્થ સંક્ષેપ ભાવાર્થ તેની નીચેના દુ-હામાં આવી જાય છે ૧૦ રાડો પાડવી, ૧૧ છાતીનો. ૧૨ અફસોસ. ૧૩ અંતઃકરણની, ૧૪ નીસાસા નાંખવા, ૧૫ આંસુ પાડવાં.

તડપનાં. કોટનાં ખેતાખ હો જનાભી હોતાહે;
 કીયે પર અપને ફીર આપકું દુઃખ પાનાંભી હોતાહે,
 કફ અફસોસકું મલમલકે પછતા નાંભી હોતાહે;
 અગર દાનસ્તમે અજરને અજલે દાગ જૂદાધરા,
 નમી કરદમ બદલ ગોશન ચીરાગે આસ્તાધરા;
 જે મેં એસા જનતી, કે પીત કીયે દુઃખ હોય,
 નગર ઠંઢેરા ફેરતી, કે પીત ન કીજીઓ કોય ૨
 શુભસેં શામ તક શહરમાં ફરતાં દીનકું મન મારે;
 લગાકર શામસેં તા શુભે ગીનનાં રાતકે તારે;
 લખું પર^૧ આહ દીલમે રંજજપું^૨ આતસકે અંગારે,
 જીસેં દીલ ચાહતાહે ઉસ્કું કુચ પરવા નહીં પારે;
 જખ ઉસ્કી યેહે મરજીતો ચૂપ ખેઠે હે બિચારે,
 મગર ઉસ્કે તસ્સૌ વરમે^૩ યે કહતે હે યે પ્યારે;
 જહાલે ચુમન કે ચુનમ બે રતખદારી ખબરી આને,
 દીલેમન સોખ્યાયા દરદેહત આશદ અશરીઆને;
 આહ દઇ કેસી ભઇ, અન ચાહતકે સંગ,
 દીપકકું ભાવે નહીં, જલ જલ મરે પતંગ. ૩
 કખી હોકર ગરીબાન^૪ ચાક શહરાકું નીકલ તાહું,
 તોભી ગમરાકે ફીર ધરકી તરફ ના ચાર ચલતાહું;
 લગી હે આગ દીલમે^૫ શમયેસાન^૫ જલકર અલખતાહું,
 છુંવા ઉઠતા હે આહુંકા બરંગે મોમ ગલતાહું;

૧ હોઠપર. ૨ પીડા. ૩ યાદગીરીમાં. ૪ પહેરણુનો મળા આ-
 ગળનો ભાગ. ૫ દીવાની વાટ પેઠે.

બદનમે દેખકર સોલા^૧ ફડકલે^૨ હાથ મલતાહું,
 ભભૂકે^૩ તનસે ઉઠતેહે સતીકે તરેહે જલતાહું; ^૪
 જતાબે આતસ દૂરી કચમે સોજદ દીલો જરા,
 નમુદા નખજ મનપર આવલે દસ્તે તખીખારા;
 બ્રેહે ^૫ આગ તનમે લગી જરન લગી સખ ગાત; ^૬
 નારી છોત બેદકે પડે ફકોલે હાથ ^૭ ૪.
 ગળખહે એકતું સમજન દીલ ઓર જીભી ગભરાવે,
 તીસ ઉપર હરધડી ઉસ દીલદારકી શીકલ ^૮ યાદ આવે;
 નહો દીલ કયું કે દુકડે ઓર જન કીસતોર ઉકતાવે, ^૯
 દરો ^{૧૦} દીવારસે કયું કરન કોઇ શીર ફૂટ કર આવે;
 લગે જો આગ દીલમે વો ખુઝને કીસ તરાંહસે પાવે,
 મગર જસે લગાઇ હો વોહી આકર ખુઝા જાવે;
 ચ્યું દર દીલ આતસે દૂરી ફતંદ ઓરીકે બન સાનદ,
 મગર આંકસકે આતસ જદ હમુ આ બે ખર અફસાનદ;
 હરદે અંદર દો ^{૧૧} લગે, ધુ'વા ન પરગટ હોય;
 જતન લાગે સો જાને, ઓર ન જાને કોય. ૫
 કહાં તક ખાઈ ગમ અખતો ગમ ખાયા નહીં જતા;
 દીલ બેતાબકી ખાતુંસે બેહલાયા ^{૧૨} નહીં જતા;

૧ ભડકા. ૨ ધુજતે. ૩ ભડકા. ૪ બળુ'છું. ૫ વિરહ.
 ૬ શરીરના ભાગો. ૭ હાથની નાડી તપાસતાં વેદને હાથે
 ફેરોલ્લો પડયો (હાથની બેહદ ગરમીથી.) તેથી ફરીથી નાડી
 તપાસવા વેદ પણ હિંમત ધરતો નથી. ૮ ચેહેરો. ૯ ની-
 કળી જાય. ૧૦ દરવાજાની ભીંત, ૧૧ અગ્ની ૧૨ વિરમ-
 રણ થવું.

કદમ^૧ રખતાહું જીસ જગ વહાસેં સરકાયા^૨ નહીં જતા,
 યે પથ્થર હાથસેં તીલ ભરભી ઉસ્કાયા^૩ નહીં જતા;
 પડા હું દસ્તમેં^૪ રસ્તા કહીં પાયા નહીં જતા,
 જો ચાહું ભાગ જાઊં તો ભાગભી જાયા નહીં જતા;
 મકાને યાર દૂર અજમન ન પરદાજમ ન પાચે દીલ,
 અજાજ દર મુશ્કલ અફતાદમ ચશાં તે સાજમ ધમંજીલ;
 ન મેરે પાંડુ ન પંખ બલ, મેં અપંગ પીયા દૂર;
 ઉડ ન શકુ ગીર ગીર પડું, રહું બસૂર બસૂર. ૬
 ઇંધર દીલ મુજસેં કહતા હે કે ચલ યારકે ડેરે,
 ઇંધર તન મુજકું કહતાહે કે તું મુજકું દુઃખ દેરે;
 જો કેહેનાં દીલકા કરતાહું તો વો રહેતે હે ધરમેરે,
 મગર તનકી સુનુંતો દુઃખ પડતે હે બહુ તેરે;
 ન દીલ માને ન તન માને હરએક અપને તરફ ફેરે,
 કહું કહા મેં નઝીર^૫ જો એસી મુશ્કલ આ કર ઘેરે;
 દીલમ દીલદાર મીજોયદ તનમ આરામ મીખાહદ,
 અજાબબ કશમ કશ દારમકે જહાનમ મુશ્તમી કાહદ;
 દીલ ચાહે દીલદારકું, આર તન ચાહત આરામ;
 દુખ્ધામેં દોનું ગયે, ન માયા મીલી ન રામ. ૭
 દાદુજી કહે છે કે

સાખીઓ.

“સાધ દુઃખી સંસારમેં, તુમવીણુ રહ્યો ન જાય;

આરનકું આનંદહે, સુખસું રેણી વીહાય.”

૧

૧ પગલું. ૨ હઠાવ્યું. ૩ ઉપાડ્યો. ૪ ઉજડમાં ૫
 કવિનું નામ. ૬ યુજરે છે.

- “પીયુ પોકારે વીરહણી, નિશદિન રહે ઉદાસ;
રામ રામ દાદુ કહે, એ તાલાવેલી^૧ ખ્યાસ. ” ૨
- “પાસે બેઠા સખ સૂણે, હમકું જવાખ ન દેખ;
દાદુ શીર તેરે ચડે, જીવ હમારા લેઈ.” ૩
- “પીયુ વીણુ પલપલ જુગર^૨ ભયા, કઠણ દિન કચું જાય;
દાદુ દુઃખીઆ રામવીણુ, કાલરૂપ સખ ખાય.” ૪
- “જયું અમલી^૩ કે ચિત્ત અમલહે, શૂરનકે સંગ્રામ;
નિર્ધનકા ચિત્ત ધન વિષે, યું દાદુકા રામ.” ૫
- “જયું ચાતકકા ચિત્ત જલ વસે, જયું પાણી વીણુ મીન;
જેસેં ચંદ ચક્રોરહે, એસેં હરીસું કીન. ” ૬
- “જયું કુંજરકા મન વન વસે, અનલ પંખી આકાશ;
યું દાદુકા મન રામયું. જયું બેરાગી બનવાસ. ” ૭
- “હમ દુઃખીઆ દીદારકા, તું દીલથી દૂર ન હોય;
ભાવે હમસું જાલીદે, હોણાં હોઇ સો હોય. ” ૮
- “જખલગ શીશ ન સોંપીએ, તખ લગ ધશ્ક ન હોય;
આશક મરને ના ડરે, પીઆ ખાલા સોય. ” ૯
- “જાકે જેસી પીડ હે, સો તેસી કરહોં પોકાર;
કો સુક્ષ્મ કો સહજમે, કોઇ મૃત્યુ તીર્હોં વાર. ” ૧૦
- “પ્રીતીજીુ મેરે પીવકી, બેઠી પીંજર માંહી;
રામ રામ પીયુ પીયુ કરે, દાદુ દુસર નાંહી. ” ૧૧
- કખીરજી કહે છે કે—

“રામ સ્નેહી વીકળ તન, તાહીન ચીન્હો કોય;
તંબોલી કે પાન જયું. દિન દિન પીરા હોય. ” ૧

“સુખીઆ સઘ સંસારહે, ખાવે અરૂ સોવે;
દુઃખીઆ દાસ કળીરહે, જાગે અરૂ રોવે.” ૨

“જાણુ ભક્તકા નીત મરણુ, અન જાણુકું રાજ;
સર અપસર સમજે નહીં, પેટ ભરનસું કાજ. ૩

“કળીર હરીકા ભાવતા, ફરેયે હીસંત;
તન ખીણા મન ઉનમુની, જગ રહડા ફીરંત.” ૪

સાચા પ્રેમ વગર આ લોક પરલોકનું કોઈ કામ સિદ્ધ થતું નથી. પ્રેમ શીખવ્યો આવતો નથી, તેમ વેચાતો પણ મળતો નથી. પુનિત પ્રેમવગર સર્વ મિથ્યા છે. પવિત્ર પ્રેમ ઇશ્વર કૃપાથીજ મનુષ્યને મળે છે. નરભેરામ કહે છે કે—

“નથી નીપજતો પ્રેમ, વાડીમાં પાણી પાતાં;

નથી નીપજતો પ્રેમ, તેલ બોળ્યાથી તાતાં;

નથી નીપજતો પ્રેમ, ગાંધી દોશીને હાટે;

નથી નીપજતો પ્રેમ, ખોળતાં વાટે ઘાટે;

નથી મળતો પ્રેમ નીહાળતાં, યુજરી ગામો ગામની;

કહે નરભો પ્રેમ પૂરો મળે, કૃપા હોય શ્રી રામની.” ૧

ઈશ્વર ભક્તિ ને નીતિથી માણસ જ્ઞાન મેળવવાને લા-
યક થાય છે પોતે પોતાનો વિચાર કરવો એ જ્ઞાન અથવા ત-
ત્વનો સૂક્ષ્મ વિચાર છે. એ બાબત આખા જગતના વિ-
દ્વાનોના મત પાસે પાસે આવી જાય છે, તેનાં થોડાંક ઉદા-
હરણ નીચે લખ્યાં છે.

“Know then thy self; presume not God to scan;
The proper study of mankind is man.”

Pope,

(ઓળખ તું પોતાને, ખારીકીથી વિચાર ન કર ઇશ્વરપર;
ખાસ અભ્યાસ મનુષ્યનો, મનુષ્ય છેજ એ મક્કી તું દીલધર. ૧
“જા નર જોગ જુગતિ કરી જાને, ખોજે આપ શરીરા;
તીનકું મુગતિકા સંસા નાંહી, કહત જુલાહા કબીરા;”
કબીર.

“શરીર શૌધ્યા વિના સાર નહીં સાંપડે, પાંડિતા પાર નહીં
પામ પોથે.” નરસિંહ મેહુતો.

“આ હું કોણ ને જઈશ ક્યાં, કહું તેનો નિરધારજી”
નિષ્કુળાનંદ.

“તત્તા તાહં આપ તપાસ, ક્યાંથી આવ્યો ક્યાં તું જાઈશ”
પ્રીતમ-

“આતમ અનુભવ ખીન અખા, કોટી ચાતુરી કીન,
માગણુ ભયો લખેશરી, તોય દીનકો દીન”

અખો.

“મૂળ વિચારોને આપણું રે, આપણુ કોણુ ધર કરી નાર”
કુસુંબા આર્ય.

“હે દિલમેં દિલદાર સહી, અંખોઆં ઉલટી કરી તાંહી ચીતૈયે.”
સુંદરદાસ.

“જાંડું વિચારી માંહી જુઓ તો, માલ ન સામે માપમાં;
સ્નેહની સાંકળીએ વાંધ્યો અમેખ ખોલે આપમાં.” ભાભો.

રંગભરી ખેલું પીવસું, તહાં કમલુ ન હોઈ બિજોગ;”

“આદિ પુરુષ અંદર મીઠ્યા, પૂર્વ તણે સંજોગ.” દાદુ.

“પોતાના આત્મામાં પ્રહનું જે સ્વરૂપ છે, તેને ધ્યાનવડે
કરીને સાક્ષાત્કાર કરવું.” મનુસ્મૃતિ.

“કકા કારણુ જાણે કાંય. મરમ ધણો છે આ ઘટ માંય;
અંતરમાં વિચારો આપ, આપે હોય અજંપા જાપ;
સાચું સમરણુ સેજે હોય, કકા કારણુ જાણે કોય.” એકસાધુ.
“આશક કહા હુંદે બન બનમેં, તેરે ચાર ખડે નેનનમેં” એક કવિ.

“ અહં સાક્ષીતિયો વિદ્યાદ્ વિવિચ્યૈવં પુનઃ પુનઃ ।

સ એવ મુક્તઃ સો વિદ્વાનિતિ વેદાન્ત ડિન્ડિમઃ ॥૧॥ ”

તત્ત્વેત્તા.

(ફરી ફરી વિવેક વિચાર કરીને જે “હું સાક્ષી છું” એમ જાણે
છે, તેજ મુક્ત છે, અને તેજ વિદ્વાન છે એવો વેદાંતનો ડંકો છે.)

“એએહમક ખુદ આં મજનુકે, આશક ગસ્ત બર લેલી;
ચું લેલી દસ્ત અજરફતશ બે માનદ દસ્ત દર લેલી;
અજબ મન શમસ્તબ્દેજમ કે આશક ગસ્તે હમપર ખુદ;
કે ખુદરા ખુદ નજર કરદમ ન દીદમ્ જૂજ ખુદા દરખુદ,”

શમસ્તબ્દેજ

(મજનુ ઘેલો હતો જે, આકાશ થયો લેલીનો,

લેલી તો ન હાથ આવી, ફોકટ દુઃખી થયો;

ગમ ગીની હાથ આવી, હાથ હાથ પોકારતાં,

જૂદાધથી ઝુરી ઝુરી, અંતે દેહ છોડીઓ;

અજબ શમસ્તબ્દેજ, આશક છું મુજપર,

લડીત લીલા નીહાળી, અધિક સ્નેહથી;

દર પળે ધરા દેખું તેજેમય ને સાક્ષાત્,

ઘટ તણી અંદરમાં જે ખીરાજમાન છે.”)

“ જોલોક, વૈકુંઠ, શ્વેતદ્વિપ, બ્રહ્મપુર એ સર્વ જે ભ-

ગવાનનાં ધામ તેને બાહ્ય દૃષ્ટિએ કરીને જોઈએ તો ધણું છેટે છે. અને આત્મદૃષ્ટિએ કરીને જોઈએ તો એક અણુ માત્રનું છેદું નથી. માટે બાહ્ય દૃષ્ટિવાળાની સમજણ છે તે મિથ્યા છે, અને આત્મદૃષ્ટિવાળાની સમજણ છે તે સત્ય છે. અને જે સાધુ એમ સમજતો હોય જે મારા ચૈતન્યને વિષે ભગવાન સદાય બીરાજમાન છે, તે જેમ દેહમાં જીવ છે તેમ મારા જીવને વિષે ભગવાન રહ્યા છે, ને મારો જીવ છે તે તો શરીર છે. ને ભગવાન તો મારા જીવના શરીરી છે. અને પોતાના જીવાત્માને સ્થૂળ, સૂક્ષ્મને કારણ એ ત્રણ શરીર થકી પ્રથક્ માને, અને તેને વિષે અખંડ ભગવાન બીરાજમાન છે એમ સમજે તો તે સંતથકી ભગવાન અથવા ભગવાનનાં ધામ તે અણુમાત્ર છેટે નથી.”

વચનામૃત. ૮૮.

“ચાર બેઠકા બેઠ યહ, ગિતાકા યહ જીવ

ચરનદાસ લીખ આપમેં, તુજમેં તેરા પીવ.” ચરનદાસ.

આ બધાં પ્રમાણવાક્યોથી સાફ સમજાય છે કે માણસ જાતને આત્મજ્ઞાન અતિ ઉપયોગી છે; માટે આત્મજ્ઞાન સાફ વિચાર કરવો એજ ફળ દાતા છે. જેમ સમુદ્રમાં મુસાફરી કરતાં આખા સમુદ્રનો પાર લેવા ધારવું એ અસંભવિત છે, પરંતુ માત્ર ઝોળાંબા (બુડદ)થી આપણા વહાણની આસપાસનો—વહાણ જે માર્ગે ચાલતું હોય તેનો પાર ઊંડાઈ આપણે જાણી શકીએ છીએ, કે ત્યાં કેટલું પાણી છે, હેઠે પાણી છે કે રેતી છે કે કાદવ છે તેમજ ખરાબો વગેરે છે કે શી રીતે? ઈસાદિ.

આ સૃષ્ટિના પદાર્થોના મુખ્ય બે વર્ગ થાય છે. જડ અને ચૈતન્ય. જડવર્ગનો વિચાર કરવા માંડીએ તો તેનાં મૂળતત્વોની સંખ્યાનો પણ પાર જણાતો નથી, તો તેનાં અપાર મિશ્રણો ને રૂપાંતરોનો પાર શી રીતે પામી શકાય? માટે આ બાબત જરૂર જોગો વિચાર કરવો એજ પૂર્ણ છે. અને એમ કુદરતી રીતે થયાં જાય છે. બીજો વર્ગ ચૈતન્ય છે; તે જડ સાથે ભળી ગયેલું જણાવાથી અનંતરૂપે દેખાય છે. પણ મૂળ ચૈતન્ય એકજ છે. સત્ય શોધક વિચારવંત માણસોને એ વ્યાપક ચૈતન્યનું યથાર્થ જ્ઞાન અને અનુભવ થયેલો, તે, તથા તેથી પ્રાપ્ત થતું સુખ, તેઓ સમજી માણસોને માટે દર્શાવી ગયા છે.

એ જડ ચૈતન્ય વિષે વિચાર કરવા સાર તત્ત્વવેત્તાઓ કહે છે કે અબ્યાસીઓએ હું કોણુ? આ જગત કેમ થયું? અને તેનો કર્તા ને ઉપાદાન કારણુ કોણુ? એ બાબત વિચાર કરવો. એ પ્રશ્નોમાં જડ, જીવ, અને પરમાત્મા એ ત્રણ વિષે વિચાર કરવાનું આવી જાય છે. જડમાં કેવળ જડતા છે. જીવમાં જડતા ને ચૈતન્યતાનું મિશ્રણ છે, અને પરમાત્મામાં કેવળ ચૈતન્યતા છે. જડ અને પરમાત્માનું સવિસ્તર જ્ઞાન થતું અશક્ય જેવું છે, માટે પ્રથમ આપણે આપણો-એટલે આત્માનો વિચાર કરવો જોઈએ. આપણામાં જડ ને ચૈતન્ય એવા બે ભાગ છે. એ બે ભાગ કેવી રીતે છે તે યથાર્થ સમજવું અનુભવવું તે જ્ઞાન છે. જે જ્ઞાનરૂપ છે, અને જે ચૈતન્યના આભાસયુક્ત મન બુદ્ધિ આદિને જાણી શકે છે, પણ જેને કોઈ જડ જાણી શકતાં નથી,

તે ચૈતન્ય; અને જે પોતાને પણ ન જાણી શકે અને બીજાને પણ ન જાણી શકે એવું કારણ અજ્ઞાન, અને તેનાં ભૂત ભૌતિક કાર્ય-આકાશાદિ ને પિંડ બ્રહ્માંડાદિ- તે જડ. જડની માત્ર વ્યવહારિક સત્તા છે, પણ પારમાર્થિક સત્તા નથી તેથી તે અસત્ અથવા મિથ્યા છે.

હવે આપણે જીવના સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ. આપણા જીવનું સ્વરૂપ એમ છે કે:—ચિદાભાસયુક્ત અંતઃકરણ સહિત અવિદ્યામાં ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ તે જીવ. સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ ને કારણ એ ત્રણ તેના દેહ છે; જગૃત, સ્વપ્ન ને સુષુપ્તિ એ ત્રણ તેની અવસ્થા છે; વળી તેને આવરણ કરનારા પાંચ કોશ છે— અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય, ને આનંદમય. સત્, ચિત્. આનંદ અને અદ્વૈતતા એ આત્માનાં વિશેષણ છે; અને અસત્. જડ, દુઃખ અને દ્વૈતસહિતતા એ અનાત્માનાં વિશેષણ છે. તેનું એક બીજામાં ભાન થાય છે, તેથી ભારે ભ્રાંતિ પડી જઈ અજ્ઞાનનું બળ વધે છે.

યથાર્થ જ્ઞાન થએથી, મારો અહંકારાદિ જડ વર્ગનો ભાગ છે તે હું નથી, પણ મારો શુદ્ધ આત્મા છે તે હું છું; એમ સાક્ષાત્કાર થાય છે. આત્માનો સાક્ષાત્કાર થવાથી આનંદમય સ્થિતિ થાય એમાં કાંઈ નવાઈ નથી.

વેદાંતનો સાર.

“ વેદના જ્ઞાનકાંડ ઉપર ચાર અધ્યાયનું અલ્પસૂત્ર એટલે ઉત્તર મીમાંસા, બાદ રાયણુ ત્રવિએ રચેલું છે, તેમાં જગતના પેદા કરનાર પરમેશ્વરનું નિરૂપણ કરેલું છે. એ ઉત્તર મીમાંસાને વેદાન્ત દર્શન કહે છે. તેના પહેલા અધ્યાયને સમન્વયાધ્યાય, બીજાને અવિરોધાધ્યાય, ત્રીજા અધ્યાયને સાધનાધ્યાય, અને ચોથા અધ્યાયને કૃણાધ્યાય કહે છે. એ ચાર અધ્યાયનાં સોળપાદ છે. તેનો અર્થ સંક્ષેપમાં એ છે કે; પહેલા અધ્યાયના પહેલા પાદમાં વચનથી અલ્પ સ્પષ્ટ કહ્યો છે, માટે તેને (સ્પષ્ટ પાદ) કહે છે. બીજા ‘અસ્પષ્ટ પાદ’ છે કેમકે શાંડિલ્યની ઉપાસના વાક્યમાં મનો મયાદિ ધર્મ જીવ અથવા સૌપાધિક અલ્પને સમાન કહેવાથી. ત્રીજા ‘જ્ઞેય પાદ, છે. તેમાં જ્ઞેય અલ્પ છે, દહરાદિ (અંતરની ઉપાસના) ઉપાસનાના વિચારથી. એ પ્રમાણે ત્રણ પાદ વડે વાક્યનો વિચાર પૂરો કર્યો છે. ચોથા પાદમાં અન્યક્ત આજ્ઞ્યાદિ સંદિગ્ધ પદોના અર્થનો નિર્ણય કરેલો છે, માટે તેને ‘પદચિન્તાપાદ’ કહે છે.

બીજા અધ્યાયના પહેલા પાદમાં વેદાંતની સાથે જે સાંખ્યાદિ સ્મૃતિયોનો વિરોધ હતો, તેનું નિવારણ કર્યું છે. તેથી તેને સ્મૃતિ પાદ કહે છે. બીજા પાદમાં સાંખ્યાદિ સર્વ મતને દૂષિત કર્યા છે, તેથી તેને ‘તર્કપાદ’ કહે છે. ત્રીજા ભાગમાં પાંચ મહા ભૂતોને કહેનારી શ્રુતિયોમાં અથવા ભોક્તા અથવા જીવને કહેનારી શ્રુતિયોમાં જે કલહ હતો તેનું નિવારણ કર્યું છે; માટે તેને ‘ભૂતપાદ’ કહે છે. અને

ચોથા પાદમાં લિંગ દેહની શ્રુતિયોમાં પણ સુમતિ કરાવી દીધી, તેથી તેને 'લિંગ પાદ' કહે છે.

ત્રીજા અધ્યાયના પેહેલા પાદમાં જીવના આવવા જવાના વિચારે કરી વૈરાગ્યનું વર્ણન કર્યું છે, માટે તેને 'વૈરાગ્ય પાદ' કહે છે. બીજા પાદમાં ત્વ અને તત્ એ બે પદોના અર્થનો નિર્ણય કર્યો છે, તેથી 'ત્વં પદાર્થ શોધન પાદ' કહેવાય છે. ત્રીજા પાદમાં સગુણવિદ્યા અથવા સગુણોય સંહાર કર્યો છે. અને નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં અપુન રૂકત પદોનો ઉપસંહાર કીધો છે. માટે ગુણોય સંહાર પાદ છે, અને ચોથા પાદમાં નિર્ગુણ જ્ઞાનને માટે સન્યાસ અને યજ્ઞાદિ બહીરંગ સાધન અથવા સમાદિ અંતરંગ સાધન કહેલ છે તેથી તેને જ્ઞાનાંતરંગ બહિરંગ સાધન પાદ કહે છે. અર્થાત્, કર્મ શૂન્ય વિદ્યા પુમર્થનું મુખ્ય સાધન છે.

ચોથા અધ્યાયના પેહેલા પાદમાં વેદાન્તનાં શ્રવણાદિથી બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર થવાથી જીવ સ્થૂળ દેહ મુક્ત પાપ પુન્યના નાશ થી મુક્ત કહેલો છે, માટે તેને 'જીવન્મુક્ત' પાદ કહે છે. બીજા પાદમાં શ્રિયમાણ જીવને નીકળવાની રીત કહી છે માટે તેને 'ઉત્ક્રાન્તિ પાદ' કહે છે. ત્રીજા પાદમાં મૃત સગુણવેદી ઉત્તર માર્ગથી જાશે. તેથી તેને "બ્રહ્મ" પાદ કહે છે. ચોથા પાદમાં સગુણ બ્રહ્મવેદીને સત્ય લોકમાં જગ્યા મળશે, અથવા નિર્ગુણ બ્રહ્મ વેદીને વૈદેહ કેવલ્ય થાશે તેથી તેને 'બ્રહ્મલોકપાદ' કહે છે.

એ બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર શંકરાચાર્યે ભાષ્ય કરેલું છે. તેમાં અદ્વૈત મતનું પ્રતિપાદન કરેલું છે, અને તે ભાષ્ય ઉપર જોવિદાનંદે રત્ન પ્રભા નામની વ્યાખ્યા કરી છે. રામાનુજ-

આર્યે બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર શ્રી ભાષ્ય કરેલું છે. તેમાં વિશિષ્ટાદ્વૈત મતનું સ્થાપન કરેલું છે. એ બ્રહ્મસૂત્ર ઊપર મધ્વાચાર્યે પૂર્ણ પ્રમદર્શન એ નામનું ભાષ્ય કર્યું છે, તેમાં દ્વૈતમત પ્રતિપાદન કરેલો છે. વલ્લભાચાર્યે એ સૂત્ર ઉપર અનુભાષ્ય કર્યું છે. તેમાં સુદ્ધદ્વૈત મતનું સ્થાપન કર્યું છે. એ પ્રમાણે સાંપ્રદાયિક આચાર્યે પોત પોતાના જૂદાં જૂદાં ભાષ્ય કરીને જૂદા જૂદા મત સ્થાપન કરેલા છે તેમ નિઃપાર્ક, નિલકંઠ અને ભાષ્કર વગેરેનાં પણ વ્યાસ સૂત્ર ઉપર ભાષ્ય છે. પણ તેના સાંપ્રદાયિક ઓછા હોવાથી તે અપ્રસિદ્ધ જોવાંદેખાય છે.

ઉત્તર મીમાંસાના આચાર્ય વેદવ્યાસ મૂનિ છે. તેની પૂર્વે કપિલનિએ વેદના જ્ઞાનકાંડ ઉપર સાંખ્ય શાસ્ત્ર રચ્યું હતું, પણ એ શાસ્ત્રના ઢીકાકારોનો મત ફરી ગયાથી એ મતમાં પરમેશ્વરનું અપાર સૃષ્ટિ કૌશલ્ય હંકાઈ ગયું હતું. તે પ્રગટ કરવા સારૂ વ્યાસમૂનિએ વેદાન્ત શાસ્ત્ર રચ્યું છે. તેમાં જીવ બ્રહ્મ એકય શુદ્ધ ચૈતન્ય એ વિષય છે, અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ આનંદની પ્રાપ્તિ એ તેનું પ્રયોજન છે.

વેદાંત શાસ્ત્ર ચલાવનાર વ્યાસ મુનિના સંન્યાસી શિષ્યો સાંખ્ય મતના સંન્યાસીઓની માફક ચિન્હ ધારણ કરતા હતા. એ સંન્યાશિયોમાં કુટીચર, બહુદક, હંસ, અને પરમ હંસ, એવા ચાર ભેદ છે. ત્રિહંસ ધારણ કરી શિખા અને બ્રહ્મસૂત્ર રાખી ધર છોડી યજ્ઞમાનને ઘેર અથવા પુત્રને ઘેર એકવાર ભોજન કરે, કુટિમાં રહે, તે કુટીચર કહેવાય છે. કુટીચરના જેવોજ વેશ રાખીને આશા ધારણ કર્યા વગર બ્રહ્મણને ઘેર ભિક્ષા કરે, વિશ્વ મંત્રનો જપ કરે નદી તીરે સ્નાન

કરે તેને બહુદક કહે છે. બ્રહ્મસૂત્ર અને શિષ્યાનો ત્યાગ કરી ધાતુએ રંગેલાં વસ્ત્ર પહેરી ગામડામાં એક રાત્રી વાસ કરે, નગરમાં ત્રણ રાત્રી વાસ કરે. હંસની પેઠે પવિત્ર દેશોમાં વિચરે તેને હંસ કહે છે. સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયા પછી ચારે વ-
ણની ભિક્ષા ગ્રહણ કરે અને પરમાત્માનું ધ્યાન કરે તો પોતાની બ્રહ્મા પ્રમાણે વિચરે તેને પરમહંસ કહે છે.

એ શાસ્ત્રનાં સાધન ચાર છે. તેનાં નામ ૧ વિવેક, ૨ વૈરાગ્ય, ૩ સમાધિપટ્ અને ૪ મુમુક્ષુતા. બ્રહ્મનિત્ય બાકી સર્વ અનિત્ય તે વિવેક કહેવાય છે, ૧ આ ભોક પરલોકનાં સુખને તુચ્છ જાણવું તે વૈરાગ્ય કહેવાય છે, ૨ ૧ શમ, ૨ દમ, ૩ ઉપરતિ, ૪ તિતિક્ષા, ૫ શ્રદ્ધા, અને ૬ સમાધાન એને પટ્ સંપત્તિ કહે છે. સદા વાસનાનો ત્યાગ તે ૧ શમ, બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો વિષયથી નિરોધ તે ૨ દમ, વિષય ન કરવો તે ૩ ઉપરતિ, નિંદા સ્તુતિ અને સિત ઉજ્જ્વલ સહન કરીને ધર્મ એટલે સત્ય વેહેવારમાં સ્થિર રહેવું, તે તિતિક્ષા, ૪, મુર અને વેદાન્ત વાક્યમાં વિશ્વાસ તે ૫ શ્રદ્ધા, અને ચિત્તનું એકાગ્રપણ તે સમાધાન કહેવાય છે ૬. સંસાર બંધનથી હું ક્યારે છૂટીશ એવા દૃઢ નિશ્ચયથી જે બ્રહ્મા થવી તે મુમુક્ષુતા કહેવાય છે. ૪ એ પૂર્વોક્ત ચાર સાધન યુક્ત, શાન્તચિત્ત, જિતેન્દ્રિય, મદ્ધાવાન તે વિદ્વાન એ તેના અધિકારી છે. વસ્તુમાં અવસ્તુનો આરોપ તે અધ્યારોપ કહેવાય છે. જેમ રજ્જુમાં સર્પનો આરોપ છે તેવોજ બ્રહ્મમાં જગતનો આરોપ છે. સમ્યદાબંદ બ્રહ્મ વસ્તુ છે. આજ્ઞાનાદિ સકળ જુદું સમુદ્ધ અવસ્તુ છે. સત્ અને અસત્ કરીને કથનીય ત્રિ-

ચુલ્લાત્મક જ્ઞાનનો વિરોધી ભાવરૂપ હોય તે અજ્ઞાન. વ્યષ્ટિ અભિપ્રાયથી અનેક છે. સમષ્ટિથી એક છે. વ્યષ્ટિ એટલે અનેક પ્રકાર સમષ્ટિ એટલે સમૂહ. જેમ વનમાં વ્યષ્ટિ અભિપ્રાયથી અનેક વૃક્ષ વ્યવહાર થાય છે, અને અનેક વૃક્ષમાં સમષ્ટિ અભિપ્રાયથી વન જેવાં અનેકત્વ કરીને ભાસમાન જે જીવનું અજ્ઞાન તેનો નાનાત્વે કરીને અનેકત્વ વ્યવહાર થાય છે. અને જીવનું જે અનેક અજ્ઞાન તેમાં સમૂહત્વ અભિપ્રાયથી એકત્વ વ્યવહાર થાય છે. સમષ્ટિ ઉત્કૃષ્ટ ઉપાધિ કરીને શુદ્ધ, સત્ત્વ પ્રધાન જે ચૈતન્ય છે તે સર્વજ્ઞ સહુનો નિયામક અંતર્યામી જગતનું કારણુ ઇશ્વર છે. તેના આનંદ મય કોશ સુષુપ્તિ છે. કોશ પાંચ પ્રકારના છે. ૧ અનમય-કોશ, ૨ પ્રાણમયકોશ. ૩ મનોમયકોશ, ૪ વિજ્ઞાનમયકોશ અને ૫ આનંદમયકોશ. વ્યષ્ટ નિકૃષ્ટ ઉપાધિ કરીને મલીન સત્ત્વ પ્રધાન જે ચૈતન્ય છે તે અદ્વયજ્ઞ, અનિશ્ચર અને પ્રાજ્ઞ છે તેનો પણ આનંદમયકોશ સુષુપ્તિ છે. સુષુપ્તિકાલમાં ચૈતન્યે કરીને પ્રકાશીત જે અતિ સુક્ષ્મ અજ્ઞાનવૃત્તિ તેથી કરી ઇશ્વર અને પ્રાજ્ઞ એ બેઉ આનંદનો અનુભવ કરે છે. જેમ વનના વૃક્ષના અભેદથી તે સમષ્ટિ, વ્યષ્ટિનો અભેદ છે. જેમ વનના આકાશનો અને વૃક્ષના આકાશનો અભેદ છે. તેમ સમષ્ટિ ઉપાધિ વિશિષ્ટ ચૈતન્ય એ બંનેનો આધાર જે ઉપાધિ રહિત શુદ્ધ ચૈતન્ય તે તુરીય છે. અજ્ઞાનની બે શક્તિ છે. એક આવરણુ અને બીજી વિક્ષેપ; જેમ થોડો મેઘ સૂર્ય મંડળને આવરણુ કરે છે તેમ અજ્ઞાન આત્માની આવરણુ શક્તિ વિશિષ્ટ જે આત્મા છે તેનો કર્તૃ-

બોક્તૃત્વ સુખ દુઃખાદિ સંસારનો સંભવછે; જેમ આપણા અજ્ઞાનથી ઢાંકેલી દોરડીમાં સર્પનો સંભવછે, જેમ દોરડીનું અજ્ઞાન અને અજ્ઞાનથી ઢાંકેલી જે દોરડી છે તેમાં વિક્ષેપ શક્તિથી સર્પની ઉત્પાદકછે. તેમ અજ્ઞાન અજ્ઞાનથી ઢાંકેલા આત્મામાં વિક્ષેપ શક્તિથી આકાશાદિ પ્રપંચનો ઉત્પાદક છે. તમઃ પ્રધાન જે વિક્ષેપ શક્તિ વિશિષ્ટ અજ્ઞાન તે વિશિષ્ટ જે ચૈતન્યતાથી આકાશ ઉત્પન્ન થાય છે. આકાશથી વાયુ, વાયુથી અગ્નિ, અગ્નિથી જળ, જળથી પૃથ્વી, એજ આકાશાદિ સૂક્ષ્મ ભૂતોથી પંચ મહા ભૂત અને સૂક્ષ્મ શરીરની ઉત્પત્તિ છે. સૂક્ષ્મ શરીર છે તેજ લિંગ શરીર તેમાં પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ પ્રાણાદિ, બુદ્ધિ અને મન ૧૦. નિશ્ચયાત્મક અંતઃકરણની વૃત્તિ તે બુદ્ધિ છે. સંકલ્પાત્મક જે અંતઃકરણની વૃત્તિ તે મન છે. ચિત્તનો બુદ્ધિમાં અંતર્ભાવ છે. અહંકારનો મનમાં અંતર્ભાવ છે. બુદ્ધિ અને મન આકાશાદિએને મળેલા સાત્વિક અંશથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ જે બુદ્ધિ છે તે જ્ઞાનેન્દ્રિયથી અભિમાની છે, આ લોક અને પરલોક ગામી છે. તે વ્યહવારમાં જીવ કહેવાય છે. મન જ્ઞાનેન્દ્રિય સહિત મનોમય કોશ થાય છે. ૩

પ્રાણવાયુ પાંચ જાતના છે. તેનાં નામ- પ્રાણ^૧ અપાન^૨, વ્યાન^૩, ઉદાન^૪, અને સમાન^૫. હૃદયના વાયુને પ્રાણ-વાયુ કહે છે. ગુદાના વાયુને અપાન વાયુ કહે છે, સર્વ શરીરના વાયુને વ્યાન વાયુ કહે છે, કંઠના વાયુને ઉદાન વાયુ કહે છે, અને નાભિના વાયુને સમાન વાયુ કહે છે. પાંચ પ્રાણ, કર્મેન્દ્રિય સહિત પ્રાણમય કોશ થાય છે. ૪. આનંદમય

કોશમાં જ્ઞાન અને કર્તૃત્વ છે. મનોમય કોશમાં ઇચ્છા અનુકરણત્વ છે. પ્રાણમય કોશમાં ક્રિયા અનુકર્મત્વ છે; એ ત્રણે સૂક્ષ્મ શરીર કહેવાય છે. સૂક્ષ્મ શરીર સમૂહમાં એક બુદ્ધિ વિષયત્વ કરીને વન સાદૃશ્ય સમષ્ટિ છે. અને સર્વ સૂક્ષ્મ શરીરમાં અનેક બુદ્ધિ વિષયત્વ કરીને વ્યષ્ટિ છે. સમષ્ટિ ઉપાધિ વિશિષ્ટ જે ચૈતન્ય છે તે સૂત્રાત્મા હિરણ્ય ગર્ભ કહેવાય છે. ત્યાં જ્ઞાન^૧, ઇચ્છા^૨, ક્રિયા^૩ એ ત્રણે શક્તિ છે, વિજ્ઞાન મયાદિ કોશ ત્રણ છે. તે જગૃત અવસ્થાની વાસનાથી સ્વપ્ન છે. સ્વપ્નકાળમાં સૂત્રાત્મા જે છે તે મનની વૃત્તિથી સૂક્ષ્મ વિષયનો અનુભવ કરે છે આકાશમાં શબ્દ; વાયુમાં શબ્દ, સ્પર્શ; તેજમાં શબ્દ. સ્પર્શ, રૂપ; જળમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ; અને પૃથ્વીમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ છે. પંચભૂતથી ભૂર^૧, ભુવર^૨, સ્વર^૩, મહર્^૪ જન^૫, તપ^૬ અને સત્ય^૭ એ સાતલાક ઉપરના ઉત્પન્ન થાય છે. અતલ^૧, વિતલ^૨, સુતલ^૩, તલાતળ^૪, મહાતળ^૫ રસાતળ^૬, અને પાતાળ^૭, એ સાતલાક નિચેના ઉત્પન્ન થાય છે. એ સમૂહો પાધિ વિશિષ્ટ ચૈતન્યવિરાટ છે. સ્થૂળ જે શરીર તેથી અનનો વિકાર થાય છે. તેથી અન્નમય કોશ છે. ૫ તે સ્થૂળ ભોગથી જગૃત છે, સ્થૂળ શરીરની જે અનેક ઉપાધિ તે વિશિષ્ટજે અદ્ય અને અદ્યત્ત ચૈતન્ય તે જીવ છે. જ્ઞાન વિશિષ્ટ ચૈતન્ય હૃદયર છે. ભાગ્યાગ લક્ષણથી જીવના લક્ષણમાંથી અજ્ઞાનનો અવે હૃદયરના લક્ષણમાંથી જ્ઞાનનો ત્યાગ કરો તો બેઉ ચૈતન્ય એક છે. બ્રહ્મસત્ય છે. બાકી સર્વ મિશ્રા છે, અતિ દૃઢ સમજણથી જીવ જે છે તે બ્રહ્મ છે—

પ્રલક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, શબ્દ, અર્થોપતિ, અને અભાવ એ છ પ્રમાણુ પૂર્વ મીમાંસા વાળા માને છે. તેજ પ્રમાણુ ઉત્તર મીમાંસાવાળા પણ માને છે. આ ઉપર લ-ખેલી વેદાન્ત પ્રક્રિયા ઘણું કરીને શંકરાચાર્યના સિદ્ધાંતને અનુસરતી છે. એ સિવાય ઉપર કહેલા બીજા આચાર્યોની પ્રક્રિયા વિષયમાં કેટલોક ફેરફાર હોય છે. વેદાન્ત સૂત્ર ઉપર. ઉપર લખેલાં જે ભાષ્યો છે તેમાં પરસ્પર કેટલાક અંશે તારતમ્ય હોય છે, પણ તે સર્વનું વિશેષ વિવેચન કરતાં ગ્રંથ ઘણો વધી જવાના ભયથી સંક્ષેપમાં લખેલું છે.”

સાંખ્યનો સાર.

“એ યોગ દર્શનોમાં પેહેલું યોગ દર્શન સાંખ્ય શાસ્ત્ર છે. વેદના જ્ઞાન કાંડનો અભિપ્રાય લેઈ. કપિલ મુનિયે સાંખ્ય દર્શન રચ્યું છે. એ કપિલ મુનિનું પરમાર્થ એવું બીજું નામ છે. એ પરમાર્થિયે સાંખ્ય દર્શનનાં મૂળ સૂત્ર રચ્યાં. તેમાં છ અધ્યાય છે. પેહેલા અધ્યાયમાં વિષયોનું નિરૂપણ કર્યું છે; બીજામાં પ્રકૃતિનાં કાર્ય કહ્યાં છે; ત્રીજામાં વિષયો ઉપર વૈરાગ્ય રાખવાનું કહ્યું છે, ચોથામાં પિંગળ દૂર્વાદિક વિરક્ત પુરૂષોની આખ્યાયિકા કહી છે, પાંચમામાં પરપક્ષ નિર્ણય કર્યો છે; અને છઠામાં સર્વાર્થ સંક્ષેપ કહ્યો છે. ત્યાર પછી એ દર્શન વિષે ગ્રંથો રચનારા કપિલમુનિના શિષ્યો આસુરી, પંચશિખ ભાર્ગવ અને ઉલુક આદિ ઘણા થયા છે. એ સર્વ હિંસા રહિત વેદોક્ત કર્મ કરતા. અને પોતાની

સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા વેદના જ્ઞાન કાંડ ઉપર રાખી અધ્યાત્મવાદ કરતા. ચતુર્થાશ્રમ ધારણ કરનારા પરમર્થિના શિષ્યો ત્રણદંડ અથવા એક દંડ ધારણ કરતા, કોપીન પેહેરતા, ગેરથી રંગલાં વસ્ત્રો પહેરતા. કેટલાક શિખાવાળા, કેટલાક જટાવાળા. અને કેટલાક મુંડેલા. એ સર્વ આસન માટે મૃગ ચર્મ રાખતા. દ્વિજના ધરની ભિક્ષા માગી ભોજન કરતા હતા. ઔનમો મગવેલે વાસુદેવાય. એ બાર અક્ષરના ભગવત મંત્રનો જપ કરતા. યમ, નિયમાદિક યોગ સાધન સાધતા. સર્વ જીવની દયા પાળતા. જળ. જીવની દયાને માટે પાણી ગાળવા ગળણું રાખતા. એ ઘણું કરી કાશીપૂરીમાં રહેતા. ઇચ્છા પ્રમાણે આખા ભરતખંડમાં પણ વીચરતા. અને સર્વને તત્ત્વ જ્ઞાનનો ઉપદેશ દેતા. એમને વંદના કરનારા યજ્ઞમાનો ઔનમો નારાયણાય એમ કહેતા. અને ગૃહ્યો નારાયણાય નમઃ એમ કહેતા. નિરક્તમાં લખ્યા પ્રમાણે હિંસા સહિત વેદોક્ત કર્મ કરનારા કર્મકાંડી બ્રાહ્મણો ધૂમ્ર માર્ગિય કહેવાય છે અને હિંસા રહિત જ્ઞાનોક્ત કર્મ કરનારા સાંખ્ય દર્શનવાળા અર્ચિ માર્ગિય કહેવાય છે. જે અર્ચિ માર્ગે જનારા હિંસા રહિત ઇશ્વર ઉપાસનાને ઉપયોગી કર્મ કરે છે, માટે તે નિબંધ થઈ મોક્ષને પામે છે.

સાંખ્ય શાસ્ત્રના આચાર્ય કપિલમૂની છે. તેમાં પ્રકૃતિ પુરુષનો વિવેક એ વિષય છે, અને અલંતિના દુઃખ ત્રયની નિવૃત્તિ એ પ્રયોજન છે. તેનાં પચીશ તત્ત્વ છે. એ પચીશ તત્ત્વના તત્ત્વજ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે. એ પચીશ તત્ત્વ જાણનારો, શિખાવાળો, મુંડિત, જટાવાળો કે ગમે તે

આશ્રમી હોય, પણ તે મુક્ત થાય છે. એમાં સંશય નથી. એ પચીશ તત્વોનું વ્યાખ્યાન હવે અનુક્રમે કરવામાં આવશે, તે નીચે પ્રમાણે.

પુરૂષ ૧, પ્રકૃતિ ૨, બુદ્ધિ ૩, અહંકાર ૪, ૩૫ ૫, ૨૨ ૬, ગંધ ૭, સ્પર્શ ૮, રુચિ ૯, ચક્ષુ ૧૦, શ્રોત્ર ૧૧, નાસિકા ૧૨, ત્વચા ૧૩, કર્ણ ૧૪, વાદ ૧૫, પાણી ૧૬, પાદ ૧૭, વાયુ ૧૮, ઉપસ્થ ૧૯, મન ૨૦, પૃથ્વી ૨૧, જળ ૨૨, તેજ ૨૩, વાયુ ૨૪ અને આકાશ ૨૫.

૧ પ્રથમ પુરૂષ તત્વ એટલે આત્મ તત્વ છે. તેમાં સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ આત્મા પરમેશ્વર છે. તે એક છે. નિષ્કૃષ્ટ (નીચી કોટીનો) આત્માદેહ દેહપ્રત્યે એક એક છે, એવી રીતે નિષ્કૃષ્ટ આત્મા એટલે જીવાત્મા ઘણા છે. એમ સાંખ્ય સંશ્વરવાદી કહે છે. આત્મા મૂર્તિમાન નથી. ચૈતન્ય છે. પ્રકૃતિનો ભોક્તા છે, નિત્ય છે. સર્વ વ્યાપક છે, ક્રિયાવાન નથી, અકર્ત્તા છે, ત્રણ ગુણવાળો નથી, ક્રીણો છે, એ આત્મા કોઈ તત્વથી થતો નથી, અને એનાથી પણ કોઈ તત્વ થતું નથી. જે જે થાય છે તે સઘળું પ્રકૃતિથી થાય છે. માટે આત્માને અચ્યૂત કહે છે. એ સર્વને સાક્ષાત જુએ છે. માટે તેને સાક્ષી કહે છે. આ પુરૂષતત્વ તે ચૈતન્ય તત્વ છે. એથી બીજાં એવીશ તત્વો છે તે જડ છે.

૨ બીજું તત્વ પ્રકૃતિ છે. તે બ્રહ્માંડનો કંદ છે, જેમ કંદમાંથી ઉદિભજ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ મૂળ પ્રકૃતિમાંથી બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન થાય છે. એ મૂળ પ્રકૃતિ અવ્યક્ત છે. એટલે ઈન્દ્રિયોના અનુભવમાં આવતી નથી. પણ અનુમાન

વડે અનુભવાય છે. મૂળ પ્રકૃતિ ત્રણ ગુણવાળી છે, એને વિષે ત્રણ ગુણ સામાન્યપણે રહે છે. પણ એનાં કાર્ય જે આ જગતના પદાર્થ છે, તેમાં એ ગુણ ઓછા વત્તા થઈ જાય છે. ગુણો પોત પોતાના સ્વભાવના કાર્યથી જણાય છે. ગુપ્ત સ્વભાવવાળો સત્યગુણ એથી આર્જવ, માર્દવ, સત્ય, શૌચ, લજ્જા, બુદ્ધિ, ક્ષમા, દયા અને પ્રસન્નતા ઈત્યાદિ સુખદાયક કર્મ થાય છે. દુઃખ સ્વભાવવાળો રજુગુણ છે એથી દ્વેષ, દ્રોહ, મત્સર નિંદા, વંચન, બંધન, તાપ, શોષણ, ભેદ, ચંચળ ચિત્તા, સ્થંભ અને ઉદ્વેગ ઈત્યાદિ દુઃખદાયક કાર્ય થાય છે. મોહ સ્વભાવવાળો તમો ગુણ છે. એથી દિનતા, ભય અજ્ઞાન, મદ, આલસ્ય, અકર્મણ્યતા, નાસ્તિકતા, વિષાદ, ઉન્માદ, સ્વપ્ન ઈત્યાદિક મૂઠ કરનારાં કર્મ થાય છે. પ્રકૃતિનાં કાર્ય જે જગતના સર્વ પદાર્થો તે ત્રણ ગુણે કરીને વ્યાવૃત્ત છે. એ ગુણોને પરસ્પર આશ્રય આપવાનો પણ સ્વભાવ છે. એ પ્રકૃતિ તથા પ્રકૃતિનાં કાર્ય જડ છે. તે ચૈતન્ય આત્માની સત્તાથી સચેતન થાય છે. જેમ પાંગળો આંધળાના ખભાપર બેસે, અને બેયનું ચાલવું થાય, એમ પુરુષ પ્રકૃતિના સંયોગથી સૃષ્ટી થાય છે. પુરુષની સત્તાથી પ્રકૃતિ સચેતન થતાંજ પ્રથમ બુદ્ધિ, પછી અહંકાર, ઇત્યાદિ અનુક્રમે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે.

૩ પુરુષ પ્રકૃતિના સંયોગથી પ્રથમ બુદ્ધિ તત્વ ઉપજ્યું. એને મહતત્વ પણ કહે છે. આ ઘડો, આ લોટો, ઇત્યાદિ પદાર્થોનું આલોચન તે બુદ્ધિ. એ બુદ્ધિનાં આઠ રૂપ છે. તેમાં ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્ય. એ ચાર સહ

ત્વીકે ૩૫ છે. અને અધર્મ, અજ્ઞાન, અવૈરાગ્ય અને અ-
નૈશ્વર્ય એ ચાર તામસ ૩૫ છે. ધર્મથી અબ્યુદય અને
મોક્ષ થાય છે. તેમાં દાન યાગાદિકનાં અનુષ્ઠાન થકી થ-
એલા ધર્મ વડે કેવળ મોક્ષ થાય છે. પ્રકૃતિના ગુણો થકી
હું પુરૂષ જૂદો છું એવી સમજ તે જ્ઞાન વિષય સુખની તૃ-
ષ્ણા તોડીને મન વશ રાખવું તે વૈરાગ્ય. સિદ્ધિયો તે અ-
શ્વર્ય એ ચાર વિપરિત થયે તામસ ૩૫ બુદ્ધિ થાય છે.

૪ બુદ્ધિતત્ત્વવિકાર પામીને હું સુભગ છું. હું દર્શનિય છું,
એવા અભિમાનરૂપી અહંકાર તત્ત્વ થયું. જે જે વિષયોનું
બુદ્ધિ આલોચન કરે છે. તે તે વિષયોનો અધિકારી અ-
હંકાર થાય છે કે હું શક્તિવાન છું. મારે માટે એ સર્વ વિ-
ષયો છે.

અગ્નિઆર ઇન્દ્રિયો અને પાંચ તન માત્રાઓ મળીને
એ સોળ તત્ત્વોનો સમૂહ થયો. ત્વચા, જીભ, નાસિકા, લો-
ચન અને કાન એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય. ગુદ, ઉપસ્થ, વાણી, હાથ
અને પગ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિય, અને એકમન, એ અગ્નિઆર
ઇન્દ્રિયો છે. વિષયોને જાણે માટે જ્ઞાન ઇન્દ્રિય કહેવાય છે.
અને કર્મ કરે છે માટે કર્મેન્દ્રિય કહેવાય છે. મન જ્ઞાનેન્દ્રિય સાથે
જ્ઞાનેન્દ્રિય થાય છે. અને કર્મેન્દ્રિય સાથે કર્મેન્દ્રિય થાય છે.
સંકલ્પ કરવો તે મનનું સ્વરૂપ છે. શબ્દ, રસ, રૂપ, રસ,
અને ગંધ એ પાંચ તન માત્રા છે.

પાંચ તન-માત્રાથી પાંચ મહાભૂત થયાં છે. તેમાં શ-
બ્દથી આકાશ, રસથી વાયુ, રૂપથી અગ્નિ, રસથી જળ,
ગંધથી પૃથ્વી, એ રીતે એવીશ તત્ત્વ ૩૫ પ્રકૃતિ છે. તેનું જ

આ વિશ્વ થયું છે. જેમ કાચખાનાં અંગ કાચખાના શરીર-
માં પેસે છે, અને નીકળે છે. તેમ મૂળ પ્રકૃતિમાંથી આ
વિશ્વ થાય છે, અને તેમાં જાય છે. જે તત્વ જે તત્વથી
થયું તે તત્વ તેમાં સમી જાય છે, અને છેવટે સર્વે તત્વો
પ્રકૃતિમાં સમી જાય છે. પ્રકૃતિ ધ્રુવ છે. માટે તે કોઈમાં
સમી જતી નથી. પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બેનું બેનું નિરંતર
રહે છે—

પચીશ તત્વો પ્રમેય છે એની સિધ્ધી પ્રમાણુવડે થાય છે.
પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, અને શબ્દ, એ ત્રણ પ્રમાણુ છે. એથી
અધિક પ્રમાણો બીજા દર્શનોમાં છે તેનો અંતર્ભાવ આ
ત્રણમાં થાય છે. ઇંદ્રિયોવડે ઘટાદિક વિષયોનું જ્ઞાન થાય
છે. પ્રત્યક્ષ દંડ જોઈ દંડીનું જ્ઞાન થાય તે અનુમાન. યથાર્થ
વક્તાનું વાક્ય તે શબ્દ, એ રીતે ત્રણ પ્રમાણુવડે પ્રમેય
સિદ્ધ થાય છે. પ્રકૃતિ પુરુષના વિવેકજ્ઞાનથી પ્રકૃતિનો વિ-
યોગ થાય છે એ મોક્ષ-વસ્તુતઃ પુરુષ શુદ્ધ ચૈતન્ય રૂપ છે.
પણ અજ્ઞાનવડે પુરુષ તત્વને જાણતો નથી તેથી અને પ્ર-
કૃતિનું બંધન થાય છે. એ બંધન વિવેકજ્ઞાનથી તુટે છે. ત્યારે
સુખ દુઃખ મોહ સ્વભાવવાળી પ્રકૃતિના બંધથી છુટીને
પુરુષ મુક્ત થાય છે.

યોગનો સાર.

પતંજલિમુનિ યોગશાસ્ત્રના આચાર્ય છે. તેણે યોગ
શાસ્ત્ર રચ્યું છે. તેના પાદ ચાર છે. પહેલા પાદમાં ચિત્તવૃત્તિ

નિરોધરૂપિ સમાધિ, અભ્યાસ, અને વૈરાગ્યનું રૂપ ઇત્યાદિ તથા તેનાં સાધન કહ્યાં છે. બીજા પાદમાં વિક્ષિપ્ત ચિત્તવા-
ળાને સમાધિ સિદ્ધ થવા માટે યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણા-
યામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ આઠ યો-
ગાંગ કહ્યાં છે. ત્રીજા પાદમાં યોગની વિભૂતિ કહી છે. અ-
ને ચોથામાં મોક્ષ નિરૂપ્યો છે. ચિત્ત એકાગ્ર થાય. અને પ-
રમેશ્વરના ધ્યાનમાં લાગે એ પાતંજલ શાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે.
આ શાસ્ત્રોનાં તત્ત્વો અને ચિન્હો સાંખ્ય શાસ્ત્ર પ્રમાણે મ-
ળતાં આવે છે. આત્મા પરમાત્મામાં ચિત્તવૃત્તિ એકાગ્ર કર-
વી; તે યોગ કહેવાય છે. સંસારિક વાસનાઓથી ભરેલી
ચિત્તવૃત્તિઓ આત્મા પરમાત્માના સ્વરૂપમાં એકાગ્ર થતી
નથી એટલા માટે યોગ કરવો. આ લોક પરલોકના સુખનો
વૈરાગી રાખીને વૃત્તિઓ રોકવાનો જે અભ્યાસ કરે છે તેની
ચિત્ત વૃત્તિઓ એકાગ્ર થાય છે, તે આ યોગ શાસ્ત્રનો
વિષય છે. પ્રમાણુ ૧, વિપર્યય ૨, વિકલ્પ ૩, નિદ્રા
૪, અને સ્મૃતિ ૫ એ પાંચ પ્રકાર વૃત્તિના છે. પ્રમા-
ણુના ભેદ પ્રત્યક્ષ ૧, અનુમાન ૨, અને આગમ. ૩ એ ત્ર-
ણુ છે ૧, વિપર્યય એટલે મિથ્યા જ્ઞાન, જેમકે રજુમાં સ-
પ્તજ્ઞાન ૨, શબ્દ જ્ઞાનથી પછી હોય અને અર્થથી શુન્ય હો-
ય તે વિકલ્પ કહેવાય છે, આકાશના પુખ્પાદિ અભાવજ્ઞાન.
વિષયવૃત્તિ તે નિદ્રા કહેવાય છે ૪. અનુભૂત વિષયની સ્મૃ-
તિ એ સ્મૃતિ છે. ૫.

અભ્યાસવડે અને વૈરાગ્ય વડે પાંચે વૃત્તિઓને રોકવી

તે સમાધિ કહેવાય છે. તેના સળીજ. ૧, અને નિર્બળિજ. ૨, એવા એ પ્રકાર છે. ઇશ્વરની ભક્તિથી સમાધિ સિદ્ધ થાય છે. કલેશ. ૧, કર્મ. ૨, કર્મફળ ૩, અને વાસના ૪ એ ચારેથી રહિત જે પુરૂષ વિશેષ તે ઈશ્વર છે. પ્રણુવના જગથી અને ઇશ્વરની ભક્તિથી સમાધિનો લાભ અને વિમ્લનો નાશ થાય છે. બ્યાધિ. ૧, સલકર્મનો ભાગ. ૨, સંશય. ૩, પ્રમાદ. ૪, આળસ. ૫, વૈરાગ્ય. ૬, ભ્રમ. ૭, જડતા. ૮, અને અસ્વસ્થતા. ૯ એ નવ પ્રકારના વિક્લેપ છે. ચિત્તમાં નસહેતું દુઃખ ૧, ચિત્તની ચંચલતા. ૨, અંગકંપન. ૩, પુરક, રેચક, શ્વાસ. ૪. એ ચાર વિક્લેપના અનુસંગી છે. તે ને દૂર કરવાનું કારણ એ છે કે ઈશ્વરને વિષે ચિત્તને એકાગ્ર થાય. કોઈનું બૂરું ઈચ્છતું નહીં. વિષયની નિવૃત્તિથી વિચારથી અને પ્રાણાયામથી ચિત્ત એકાગ્ર થાય છે. અને તેથી પરમાણું લઈને આકાશ પર્યંત સર્વ વશ થાય છે. તે પછી બિચાર વડે ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે, એટલે સ્થિર થાય છે. સ્થિર ચિત્તમાં સલયુક્ત પ્રજ્ઞા થાય છે અને તે પ્રજ્ઞાથી સર્વને જુએ છે, તે સળીજ સમાધિ કહેવાય છે. તેને રોકવાથી નિર્બળિજ સમાધિ થાય છે તે કાળમાં પુરૂષ મૌન રહે છે. વૃત્ત. ૧ મંત્રજપ ૨ ઇશ્વર વિષે ફલ કામના ભાગી સર્વ સમર્પણ. ૩ એ ત્રણ ક્રિયા યોગ છે. ક્રિયા યોગથી સમાધિમાં ચિત્ત લાગે છે. અને કલેશ ઓછો થાય છે. કલેશ પાંચ છે. તેનાં નામ. અવિદ્યા ૧, અહંકાર. ૨ રાગ. ૩ દ્વેશ ૪, અને આગ્રહ. ૫ અનાત્મામાં આત્માપણું માનવું તે અવિદ્યા કહેવાય. અને તેથી ગ્રાણી અને ઘટાદિ અનિલ પદા-

થોને નિલ માને છે, શરીર આદિ અષવિત્ર છે તેને પવિત્ર માને છે, દુઃખ ૩૫ વિષયોને સુખ ૩૫ માને છે. અને અર્થને વિષે અનર્થ માને છે. તે અવિદ્યા કહેવાય છે. ૧. પુરુષ અને અંતઃકરણની એકતા તે અહંકાર કહેવાય છે. ૨, સુખમાં તૃષ્ણા રહે તે રાગ કહેવાય છે. ૩, પૂર્વે અનુભવ કરેલા દુઃખના સ્મરણથી વિરોધ વૃત્તિ થાય તેને દ્વેષ કહેવાય છે. ૪, શરીર આદિ વસ્તુની સ્થિરતામાં તૃષ્ણા રહે તે આગ્રહ કહેવાય છે ૫ સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ કલેશના અનુતા કલેશથી સુખ દુઃખ અને મોહ ૩૫ વૃત્તિયોનું ધ્યાન લાગ કરવું અને કલેશ જન્ય શુભાશુભ કર્મનું ફળ આ જન્મમાં છે કે જન્મમાં-તરમાં છે. એવા વિવેકીને સર્વ દુઃખજ છે. બુદ્ધિ અને પુરુષનો સંયોગ તે સંસારનો હેતુ છે. ભોગ અને મોક્ષની ઉત્પાદક બુદ્ધિ છે પુરુષનો ચૈતન્યમાત્ર છે. અને બુદ્ધિ ૩૫ દર્શણમાં પ્રતિબિંબ સંબંધ સ્વરૂપ આત્મા છે. એક વિવેકી પુરુષની અવિદ્યા નષ્ટ હોવાથી અથવા સર્વ પુરુષોમાં અવિદ્યા નષ્ટ ન થાય, તેવી બુદ્ધિ અને પુરુષનો વિવેક અજ્ઞાનથી થાય છે. વિવેક જ્ઞાનથી અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે. તેજ પુરુષની મુક્તિ છે. વિવેક જ્ઞાનથી પુરુષને સખીજ સમાધિ પર્યંત સાત પ્રજ્ઞા ઉત્પન્ન થાય છે તે નીચે લખું છું,

અમે સર્વ પદાર્થ જાણ્યા ૧, અમારો અવિદ્યાદિ કલેશ નાશ થયો. ૨, અમે ત્યાગનો ઉપાય જાણ્યો. ૩, અમને વિવેકજ્ઞાન થયું. ૪, મારી બુદ્ધિ કૃતાર્થ થઈ, બુદ્ધિવૃત્તિ પોતાના કારણમાં લય થઈ ગઈ. ફરી ઉત્પન્ન નહીં થાય. ૫, અમારે સ્વાધિન સમાધિ છે. ૬, હવે હું નિર્વિ-

કાર સ્વરૂપ થયો. ૭.

યોગાંગ કરવાથી કલેશનો નાશ અને જ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય છે- યમ. ૧ નિયમ. ૨, આસન. ૩, પ્રાણાયામ. ૪. પ્રત્યાહાર. ૫, ધારણા. ૬, ધ્યાન. ૭, અને સમાધિ ૮. એ આઠ પ્રકારનાં યોગનાં અંગ કહેવાય છે અને તેના અનુષ્ઠાનથી અશુદ્ધતાનો નાશ થાય છે. અહીંસા. ૧, સત્ય. ૨, અચૈર્થ્ય ૩, અહ્યયર્થ. ૪, અને અસંગ્રહ. ૫. એ પાંચને યમ કહેછે. શરીરથી પ્રાણનો વિયોગ કરવો નહીં તે અહિંસા કહેવાય. ૧, મન અને વાણીનું યથાર્થપણું તે સત્ય કહેવાય છે. ૨, પરંતુ કાંઈ ચોરી લેવું નહીં તે અચૈર્થ્ય કહેવાય. ૩, ઉપસ્થ ઇન્દ્રિયને સંયમમાં રાખવી તે અહ્યયર્થ કહેવાય. ૪, અને ભોગસાધનનો સ્વિકાર કરવો નહીં તે અસંગ્રહ કહેવાય છે. ૫ એ પાંચે યમને બરાબર પાળે તે મહાવ્રત ધારણ કરનાર કહેવાય છે. શૌચ. ૧, સંતોષ. ૨, તપ. ૩, મંત્રજપ, ૪, ઇશ્વરનિષ્ઠા. ૫, એ પાંચેને નિયમ કહે છે. ૬ વે શૌચના પ્રકાર બે છે એક બાહ્યશૌચ અને બીજું આબ્યંતરશૌચ - (મૃતિકાઅને જળવડે શરીરના મળ ધોવા એ બાહ્યશૌચ, ૧. અને સૌહાર્દવિકવડે રાગ દ્વેસાદિક ચિત્તના મળ ધોવા તે આબ્યંતર શૌચ, ૨,) ૧, પૂર્ણપણું રાખવું તે સંતોષ. ૨, સ્વધર્મ પ્રમાણે આચરણ કરવું તે તપ. ૩, ઓમ્ પેહેલાં ઉચ્ચારીને વેદના મંત્ર ભણવા તે મંત્ર જપ. ૪, અને ભકિતથી સર્વ કર્મ પરમેશ્વરને અર્પણ કરવાં તે ઇશ્વર નિષ્ઠા કહેવાય. ૫, પદ્માસન, સ્વસ્તિકાસન, અને દંડાસનાદિક આસન છે. ૩, શ્વાસ, પ્રશ્વાસની ગતિ રોધવાને

પ્રાણાયામ કહે છે. તેના પુરક, રેચક, અને કુંભક એવા ત્રણ ભેદ છે. અંદર શ્વાસ પુરવો તે પુરક કહેવાય. ઘડામાં પાણીની પેઠે અંદર શ્વાસ રોકવો તે કુંભક કહેવાય. અને અંદરના શ્વાસને બહાર કાઢવો તે રેચક કહેવાય. ૪ પોત પોતાના વિષયોથી ઇન્દ્રિયોને પાછી ખેંચીને પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર કરવી તે પ્રત્યાહાર કહેવાય. ૫, ચિત્તની પાછળ સર્વે ઇન્દ્રિયો જાય છે. માટે પ્રથમ ચિત્ત વિષયો ઉપરથી પાછું લેતાં સર્વે ઇન્દ્રિયો પાછી આવે છે. પછી ચિત્તને પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર કરતાં સર્વે ઇન્દ્રિયો સ્થિર થાય છે. એ પ્રકારે પ્રત્યાહારનો અભ્યાસ કર્યાથી ઇન્દ્રિયો વશ થાય છે અને તે બાહ્ય વિષયો ઉપર જતી નથી. નાભી ચક્ર કે નાશાગ્ર પ્રદેશમાં ચિત્તને સ્થિર કરવું તે ધારણા કહેવાય. ૬, જે સ્થળમાં ચિત્તની ધારણા કરી હોય તે સ્થળમાં નિરંતર ચિત્તને ઠરાવી રાખવું, તેને ધ્યાન કહેવાય. ૭, ધારણા ધ્યાન સ્થિર થતાં ચિત્ત એકાગ્ર થાય, અને કોઈ પ્રકારે ડોલે નહીં, તે સમાધિ કહેવાય છે. ૮, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ ત્રણ એકત્ર હોય તે સંયમ કહેવાય છે. શબ્દના સંયમથી સર્વ પ્રાણીઓને શબ્દજ્ઞાન થાય છે. સંસ્કાર સંયમથી-સંસ્કાર સાક્ષાત્કાર કરવાથી પૂર્વ જન્મનું જ્ઞાન થાય છે. ૫-રિચિત્તમાં સંયમથી પરિચિત્તનું જ્ઞાન થાય છે. સંયમથી યોગી શરીરના રૂપમાં અંતર્ધાન થાય છે. અને સંયમથી પુરૂષનું જ્ઞાન થાય છે. પ્રકૃતિ. ૧, બુદ્ધિ. ૨, અહંકાર. ૩, રૂપ ઇ, રસ. ૫, ગંધ. ૬, સ્પર્શ. ૭, શબ્દ. ૮, ચક્ષુ. ૯, રસના. ૧૦, કર્ણ. ૧૧, નાસિકા ૧૨, ત્વચા. ૧૩, વાક. ૧૪, પા-

ણી. ૧૫, ખાદ. ૧૬, પાચુ. ૧૭, ઉપસ્થ. ૧૮, મન. ૧૯
પૃથ્વી. ૨૦, જળ. ૨૧, તેજ ૨૨, વાયુ. ૨૩, આકાશ ૨૪
અને પુરૂષ ૨૫ એ પચીસ તત્વ છે. પ્રકૃતિથી બુદ્ધિની ઉ-
ત્પત્તિ વડે અહંકાર અને રૂપથી લેખને મન સુધી સોળની
ઉત્પત્તિ થાય છે. ગંધથી પૃથ્વી, રસથી જળ, રૂપથી તેજ, સ્પ-
ર્શથી વાયુ, અને શબ્દથી આકાશની ઉત્પત્તિ થાય છે. પો-
તાના નિરૂપાધિકસ્ત સ્વરૂપમાં જે સ્થિતિ તે મોક્ષ પદાર્થ છે.

સમાધિ વિષે વિવેચન.

હું જોતની સમાધિ.

યોગનું સર્વોત્તમ અંગ સમાધિ છે. અને તેમાં અપૂર્વ
ખૂબીઓ સમાવેશ પામેલી છે. એમ શિષ્ટ આર્યોએ નિર્ણુ-
ય કરી પ્રતિપાદન કરેલું છે. સમાધિના ઘણા પર્યાય છે.
જેવા કે રાજયોગ, બિન્મની, મનોન્મની, અમરત્વ, લય, શુ-
ન્યાશૂન્ય, પરમપદ, અમનસ્કં, અદ્વૈતસ્થિતિ, નિરાલંબપદ,
નિરંજન પદ, જીવન્મુક્તિ, સિદ્ધાન્ત, તૂર્ણી, નિર્વાણ પદ,
નિર્વિકલ્પ સ્થિતિ, ઇત્યાદિ.

જેવી રીતે ક્ષાર મય પ્રદેશમાં બિત્તન થએલું મીઠું
જળના યોગ વડે કરીને જળાકાર થઇ જાય છે; અને અગ્નિ
યુક્ત કરેલું કપુર અગ્નિના સમાન બાવને પામી લય થઇ
જાય છે, તેવીજ રીતે આત્મ સ્વરૂપને વિષે સ્થિર કરેલું મ-
ન આત્માકાર થઇ જાય છે તેને, તથા જ્યારે પ્રાણ ક્ષીણુ-

તા પામીને મનમાં લીન થઈ જાય છે. ત્યારે અમર ભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે તેને, તથા સર્વ સંકલ્પનો નાશ થઈ જીવાત્મા પરમાત્માની એકતા થાય છે તેને, અને વિક્ષેપનો નજીકે લાગ કરેલો છે એવું મન ચિંત્ય-લક્ષ્યની સાથે યથાર્થ-પણે એકાગ્ર ભાવને (એકતારપણાને) પામે છે તેને, તેમજ ઘટાકાશ (ઘટરૂપ ઉપાધિનુ આકાશ તે) ઊપાધિનો નાશ થયે માહાકાશમાં એક થાય છે તેમ સૂક્ષ્મ શરીર વાસના લિંગનો નાશ થયે આત્મા પરઆત્માની એકતા થાય છે તેને સમાધિ કહે છે. તત્ત્વ દર્શને અને યોગ-દર્શને નિરૂપણ કરેલી સમાધિમાં કેટલોક મતાંતર છે, પરંતુ બંનેનાં પરિણામ સરખાં ગણ્યાં છે.

અહંકૃતિના પ્રભાવ વિના બ્રહ્મકાર મનોવૃત્તિ રહે તે ને સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ કહે છે. †

વિષયના અનુસંધાન રહિત જે અંતઃકરણની વૃત્તિ અને તે પછી ઉત્પન્ન થયેલી જે બ્રહ્મકાર વૃત્તિ તેણે કરી ધ્યાતા અને ધ્યાનાકારે વૃત્તિના સંસ્કારથી રહિત જે દ્વૈતની અપ્રતિતિ તેને જ્ઞાન સંજ્ઞક સમાધિ કહે છે. † ઈન્દ્રિયો અંતઃકરણાદિનો પોત પોતાના કારણને વિષે લય

† માહાવાક્ય રતનાવળિ જુઓ.

૧ નિર્વિકાર તથા વૃત્ત્યા બ્રહ્મા કારતયા પુનઃ ॥

વૃત્તિ વિસ્મરણં સમ્યક્ સમાધિ જ્ઞાન સંજ્ઞકઃ ॥૧૪

અપરોક્ષાનુ ભૂતિ.

કરી જ્યારે જોવાના તથા સાંભળવાના વિષયોની અવજા કરી તત્સંબંધમાં મન વાસના રહિત થાય છે. મનની સંસાર ભણી દોડતી વૃત્તિને ચતુષ્ટય સાધન વડે -હૃદયમાં રોકી અંતર્મુખ કરે છે, ત્યારે તેને નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહે- છે. † (એવો રીતે યોગનું અનુષ્ઠાન કરનાર યોગીનું ચિત્ત વાયુ વગરના સ્થાનમાં જેમ દીવો ચલાયમાન થતો નથી, તેમ ચલાયમાન થતું નથી.)

સમાધિની ઉત્પત્તિ અને રહસ્ય જાણવા માટે અષ્ટાંગ યોગ સંબંધી થોડું જાણવાની આવશ્યકતા છે, માટે તે સંબંધી સંક્ષિપ્ત હેવાલ નીચે આપ્યો છે, †

યમ.‡ નિયમ. આસન. પ્રાણુ યામ. પ્રત્યાહાર ધારણા, ધ્યાન. ને સમાધિ એ ઇષ્ટાંગય યોગ કહેવાયછે.

૧ “ સ્વાનુભૂતિ રસાવેશાત્ દૃશ્ય શબ્દા વુપેક્ષ્યે તુ ।

નિર્વિકલ્પ સમાધિઃ સ્યા ભિવાત સ્થિત દીપ વત્ ॥”

† યોગના અનેક પ્રકાર અને ઉદ્દેશ છે, જેમ બહિર કાર્યો સાધ્ય કરવાનો સંસારી ઉદ્યોગ, તેમ અંતઃકરણને સંસારની અનંત વાસનાના જાળામાંથી મુક્ત કરી નિર્મળ કરવાનો અસંસારી ઉદ્યોગ છે. જેમ સંસારી ઉદ્યોગથી લાભ છે તેમ અસંસારી ઉદ્યોગ સ્વધર્મ નિષ્ઠા, તપ, યોગ, ભક્તિ વગેરેથી પણ લાભ છે.

‡ યમ. નિયમ, એ બીજ રૂપ, આસન પ્રાણાયમ એ અંકુર રૂપ, પ્રત્યાહાર એ કુસુમરૂપ ને ધારણા ધ્યાન ને સમાધિ એ ફળરૂપ છે.

અહિંસા, સત્ય' અસ્તેય, (વગર રત્નએ કોઈની ચીજ ન લેવી તે,) નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ (ભોગના સાધનોના પદાર્થોનો ત્યાગ) એ યમ કહેવાય છે. ^૧

પવિત્રતા, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય, ^૨ "ઓં" એ મંત્રોનો જપ, ને વિધિકર્મ કરી ઇશ્વરને અર્પણ કરવાં એ નિયમ કહેવાય છે. ^૩ અહિંસાથી નિર્વેર બુદ્ધિ, સ્વાત્મ દૃષ્ટિ સત્યથી કાર્યોની ધૂળ સિદ્ધિ, અસ્તેયથી ઇષ્ટ પદાર્થોની સહજ પ્રાપ્તિ, બ્રહ્મચર્યથી શારીરીક અને માનસિક બળનો વધારો, અને તેથી કર્તવ્ય બુદ્ધિનો વધારો, અને અપરિગ્રહથી દીર્ઘદ્રષ્ટિ તથા સમ્યક્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. શૌચથી સત્ત્વ પ્રકાશ. અને ઇન્દ્રિય નિગ્રહ, સંતોષથી અંતરમાં અત્યુત્તમ સુખ, તપથી કલેશાદિનો ક્ષય, અને કાર્ય સિદ્ધિ. સ્વાધ્યાયથી જ્ઞેયનું સાક્ષાત્કારપણું ને કર્મકૃણાર્પણ (ઈશ્વર પ્રણિધાન) થી ચિત્તની એકાગ્રતા થાય છે. યમ નિયમના નિરંતરના અભ્યાસથી સાધકનું ચિત્ત વૈરાગ્ય પામી વિષયથી બંદન પડી લક્ષ્ય સાથે જોડાવા માટે એકાગ્રતા પામે છે. માણસ સ્વભાવથી પાપી છે ને કુસંગથી વધારે પાપી થાય છે. સત્સંગમાં

૧ “ અહિંસા સત્યાસ્તેય બ્રહ્મચર્યા પરિગ્રહા યમઃ ૩૦”

૨ “ સ્વાધ્યાયઃ પ્રણવ પૂર્વાર્ણાં મંત્રાણાં જપ, :

૩ “ શૌચસન્તોષતપઃ સ્વાધ્યાયેશ્વર પ્રણિધાનાનિ

નિયમઃ ૥૩૨॥

પ્રાતંજલ સૂત્ર દ્વીતીયપાદ

રહેવાથી તથા યમ નિયમનું પાલન કરવાથી અરાગ્ય જી-
રસાગ્રો શાંત પડે છે. આસન સાધ્ય કરવા થકી શરીરના
અંતઃક્રિયાતાદિ વ્યાપાર નાશ પામે છે. આસન ઘણી તરેહ-
નાં છે, તેમાં મુખ્યત્વે ચોરાસી, તેમાં પણ ચાર. સિદ્ધા-
સન, પદ્માસન. સિદ્ધાસન અને ભદ્રાસન તેમાં પણ સિ-
દ્ધાસન. તથા પદ્માસન એ એ મુખ્ય છે.

ડાળા પગની પાની સીવણીમાં રાખીને અને ઉપરથી
ઉપર જમણા પગની પાની રાખી સ્થિર થઈને બેસે, હ-
ડપચી છાતીથી ચાર આંગળ દૂર રાખે અને ઈન્દ્રિય નિયંત્ર-
કરી દૃષ્ટી બ્રહ્મીના મધ્યભાગમાં રાખે તે સિદ્ધાસન ક-
હેવાય છે ૧ (મોક્ષકપાટ સુક્તિ પામવાનાં આવરણને
દૂર કરે છે)

ડાળા સાથગની ઉપર જમણા પગ રાખીને અને
જમણા સાથગની ઉપર ડાળો પગ રાખીને સ્થિર થઈને
બેસવું. અને પછી પીઠ પછવાડે હાથ ફેરવીને જમણા પ-
ગના અંગુઠાને જમણા હાથથી અને ડાળા પગના અંગુ-
ઠાને ડાળા હાથથી પકડવો અને ડાઘીને હૃદય સમીપ રા-

૧ “ યોનિસ્થાનક મંધ્રિમૂલઘટિતંકૃત્વાદટંવિન્યસેન્મેદ્દે
પાદમયૈકમેવ હૃદયે કૃત્વા હનું સુસ્થિરમ્ ॥ સ્થાણુઃ સંય-
મિતૌદ્વિયો ઽ ચલદશા પश्येદ ભુવોરંતરં હ્યેતન્મોક્ષકપાટ મે-
દ્વજનકં સિદ્ધાસનં પ્રોચ્યતે ॥ ૩૬ ॥ “હૃથયોગ પ્રદીપિકા
પ્રથમોપદેશ.

ખી દૃષ્ટિને નાસીકાના અગ્ર ભાગ ઉપર અચળ ઠરાવીને સ્થિર થવું તે પદ્માસન કહેવાય છે.^૧

શરીરના સ્વભાવને જાણનારા અનુભવી યોગી કોકો એ રોગ નાશક ધણુંક આસનો શોધી કાઢ્યાં છે. (એ વિષે મત્સ્યેન્દ્ર સંહિતાદિ યોગપ્રતિપાદક ગ્રંથોમાં જોવું).

નાસીકાના ડાબા છિદ્રવાટે બહારના પવનને (જમણી બાજુના છિદ્રને જમણા હાથના અંગુઠા વતી દબાવી રાખીને) અંદર ખેંચવો. યથાશક્તિ પવનને અંદર ખેંચ્યા બાદ ડાબા છિદ્રને પણ કનીષ્ઠિકા તથા અનામીકાએ દબાવી પવનનું રૂંધન કરવું. શકત્યાનુસાર રૂંધન કર્યા બાદ જમણા છિદ્રવાટે, રોકેલા પવનને શનૈઃ શનૈઃ છોડવો, પવન અંદર ખેંચવાની ક્રિયાને પૂરક, રૂંધવાની ક્રિયાને કુંભક, ને બહાર કાઢવાની કૃતિને રેચક કહે છે. પૂરક કુંભકને રેચકની સમગ્ર ક્રિયાને પ્રાણાયમ કહે છે. પ્રાણનું રૂંધન કરવું તે પ્રાણાયમ. સોળ માત્રા એટલે અત્રીઅઃસુધી અક્ષરોનો મનમાં જપ થાય એટલો વખત પૂરક, ૩ થી સુધી બે વારજપ થાય એટલે ૬૪ માત્રાનો કુંભક, ને ક-

૧ “વામોરુપરિ દક્ષિણં ચચરણં સંસ્થાપ્ય વામં તથા દક્ષોરુપરિ પશ્ચિમેન વિધિના ધૃત્વા કરાભ્યાં દઢમ્ ॥ અંગુઠૌ હૃદયે નિધાય ચિબુકં નાસાગ્રમાલોકયેદતદ્વ્યાધિ વિનાશકારિ યમિનાં પદ્માસનં પ્રોચ્યતે ॥૪૪॥ હઠયોગ પ્રદીપિકા. પ્રથમોપદેશઃ

થી સ સુધી એકવાર એટલે બત્રીસ માત્રાનો રેચક શ્રેષ્ઠ ગણાયછે. પૂરક કરતી વખત ગુદાને સંકોચવી; પૂરક થઈ રહ્યા પછી ડોક નમાવી દેવી, ને રેચકના આરંભમાં નાભીને પીઠ ભણી ખેંચવી ને ત્રણ ક્રિયામાં જીભને તાળવે અડાડી રાખવી; આમ કરવા થકી પવન પ્રક્રોધ થતો નથી. શિષ્ટ પુરુષોએ પ્રાણુ સાધ્ય કરવાના બીજા પણું કેટલાક ઉપાય વર્ણવ્યા છે, તેમાં અષ્ટ પ્રકારના કુંભક અને કપાળ ભાતી એ મુખ્ય છે એ ક્રિયાઓનો આ વિષય સાથે વિશેષ સંબંધ ન હોવાથી તેઓનું વિશેષ ભાવે વિવેચન કરવું નિષ્પ્રયોજન છે, કારણ ઉપર દર્શાવેલી પ્રાણુયમની ક્રિયામાં સદરહુ ક્રિયાઓ કેટલીક રીતે (મુખ્ય પરિણામમાં) અંતર્ગત થાય છે. અહોરાત્રમાં ચાર કડકે ૩૨૦ અથવા ત્રણ કડકે એટલે સવાર બપોર ને સાંજ મળી ૨૪૦ પ્રાણુયામ-પૂરક, કુંભક ને રેચક કરવાથી યોગીનું મન એક માસમાં નિર્મળ થઈ સ્થિરતા પામે છે; કનિષ્ઠ પ્રાણુયામથી પરસેવો, મધ્યમ પ્રાણુયામથી કંપ, અને ઉત્તમ પ્રાણુયામથી પવન બ્રહ્મરંધ્રમાં લીન થાયછે. બેંતાળીશ વિષળ કુંભક રહે તે કનિષ્ઠ પ્રાણુયામ કાળ, ચોર્યાશી વિષળ કુંભક રહે તે મધ્યમ પ્રાણુયામ કાળ, અને એકસો પચ્ચીશ વિષળ કુંભક રહે તે ઉત્તમ પ્રાણુયામ કાળ કહેવાય.

પચ્ચીશ પળ સુધી પ્રાણુ બ્રહ્મરંધ્રમાં રહે તે પ્રત્યાહાર; પાંચ વડી સુધી પ્રાણુ બ્રહ્મરંધ્રમાં સ્થિત થાય તે ધ્યાન; છ વડી સુધી બ્રહ્મરંધ્રમાં લીન થાય તે ધ્યાન; અને આર દિવસ સુધી રહે તે સમાધિ કહેવાય છે.

સખીજ અને નિર્બીજ એવા બે પ્રકારના યોગ છે. સખીજ યોગમાં ભગવત્સ્વરૂપમાં વૃત્તિનું આરોપણ કરવું એ મુખ્ય મનાય છે, અને નિર્બીજ યોગમાં સાંખ્યાદિ તત્ત્વ વિચાર મુખ્ય ગણાય છે.

વાસનાનો નાશ થાય તો ચિત્તને પ્રાણનો લય થાય છે, પ્રાણનો લય થાય તો ચિત્ત તથા વાસનાનો ક્ષય થાય છે; અને ચિત્તનો નાશ થાય તો વાસના તથા પ્રાણનો લય થાય છે; તાત્પર્ય એકે અભ્યાસીએ વાસના, ચિત્ત કે, પ્રાણ એ ત્રણમાંથી એકનો પણ, સમાધિસ્થ થવા સાર, લય કરવો જોઈએ. ^૧ મનુષ્યના મનની સ્વાભાવિક વૃત્તિ બે પ્રકારની છે, પેહેલી પોતાના અંતર ભણીની, અને બીજી સંસાર ભણીની. સંસાર ભણી બહિર્મુખ થયેલી મનોવૃત્તિનો જ્ઞાન-યોગાદિ ક્રિયા પડે નિરોધ કરી તેને અંતર્સન્મુખ કરવી- જ્ઞેય-લક્ષ્યમાં રૂ-ઠ કરવી. મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોને આત્મા અનાત્માનો વિચાર કરી સ્વરૂપમાં જોડવાં તે સમાધિ કહેવાય છે. જેમ સો કોશના પાણીનો પ્રવાહ અનંત દ્વારોમાં વેંચાઈ નદીને વહેતો હોય તો તેમાં કાંઈ દમ હોય નહીં; પણ જો તે પ્રવાહ એક માર્ગે એક સાથે વહેતો હોય તો તે ધણા-જ જુસ્સા વાળો અને સામે આવતી ઘણી વસ્તુઓને ઘસડી લઈ જાય એવો હોય છે; તેમજ અનંત વાસનાઓમાં ભ્રમણ કરતી અનંત ચિત્ત વૃત્તિઓ નિર્બળ હોય છે; પણ

૧ હઠયોગમાં બહિરક્રિયાની વિશેષતા છે, તેમજ આ-રંભમાં પ્રાણનો લય કરવો પડે છે. રાજયોગમાં અંતરક્રિયાનો વધારો અને વાસનાનો લય એનું વિશેષત્વ છે;

જ્યારે યમ નિયમનું યથાર્થ પાલન કરી તેનું એકાગ્ર-
પણું કરવામાં આવે છે; ત્યારે એકતા પામેલી ચિત્તવૃત્તિઓ
માયિક ઉપાધીથી ઉપરામ પામી બ્રહ્માકારે થઈ જાય છે. જેમ
અરણ્યનાં રાત્રી હિંસક પ્રાણીઓ સિંહ, વ્યાઘ્રાદિ એકદમ
વશ થતાં નથી પણ શનૈઃ શનૈઃ યુક્તિથી વશ થાય છે, તે-
મજ વિચાર, વિવેક અને વૈરાગ્યાદિથી વાસનાને જીતવી; ઇડા
પીંગળામાં શ્વાસ ચાલે તે પ્રાણુનું જીવન છે; ઈંદ્રિઓ પોતપો-
તાના વિષયમાં આશક્તથી પ્રવર્તે. તે ઈંદ્રિઓનું જીવન છે,
નિર્વીકલ્પ સ્થિતિને પામવા ઇચ્છતાજ ને તેમાંથી ધીરે ધીરે
વિરામ પામવું.

નાનું મોટું હરેક કામ આરંભવા અગાઉ તેની ગો-
ઠવણ કરવા માટે ચિત્તની એકાગ્રતા અવશ્યની છે, તે જ
માંથી આ સૃષ્ટી ઉત્પન્ન થઈ છે; જેમાં સર્વ પ્રાણીઓપો-
ત પોતાની કર્મ લીલા કરે છે; અને પ્રલય કાળે જેમાં આ
સૃષ્ટી વિરામ પામશે, તે જગન્નિયામકને યથાર્થપણે અનુ-
ભવવા માટે ચિત્તની એકાગ્રતાની ધણી આવશ્યકતા કેમ ન
હોય? વિવેક ચૂડા મણીકાર કહે છે કે.

“અતિવ સૂક્ષ્મં પરમાત્મતત્ત્વં । ન સ્થૂલદષ્ટયા પ્રતિપ્તુમર્હતિ॥

સમાધિના ત્યન્તસુ સૂક્ષ્મ વૃત્ત્યા । જ્ઞાતવ્ય માયૈરતિશુદ્ધબુદ્ધિભિઃ

। ૩૬૩

૧ નાસીકાના જમણા છીદ્રના વહનને ઈડા અને ડા-
બા છીદ્રના વહનને પીંગળા કહે છે; અને સાથે વહેતે સુ-
ષુમ્ણા કહેવાય છે.

ભાવાર્થ-પરમાત્માનું તત્ત્વ ધણું ઝીણું છે, તે જાડી બુદ્ધિવાળાથી પ્રતિપાદિત થઈ શકે એમ નથી; પરંતુ ચિત્તની એકાગ્રતાથી ઉત્પન્ન થયેલી અત્યન્ત સૂક્ષ્મ વૃત્તિ વડે ધણી શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા સુઝ મનુષ્યો જાણી શકે છે.

દેશસ્થિતિ ઠરી એસી વિચાર કરવાને સંપૂર્ણ રીતે યોગ્ય હોવાથી જેમાં કાળીઆર- શીંગવાળાં મૃગો સ્વચ્છંદે ફરે છે- જેમાં ધર્મ કાર્ય ફળ સિદ્ધિરૂપે વેહેણું દર્શન દે છે, એવી-પવિત્ર કર્મ ભૂમી-ભારત ભૂમી ઉપર ધર્મ સંબંધી ધણા સૂક્ષ્મતમ વિચારો થયા છે: જે વિદ્યા આધુનીક કાળમાં પણ મોક્ષ મુક્તરાદિ ઇતર દેશના વિદ્વાનોને પણ સાનંદાશ્ચર્ય પમાડે છે. જાધા ધર્મોમાં ચિત્તની એકાગ્રતાની આવશ્યકતા ઓછી વત્તી પણ જણાવી છે ખરી, તેથી સર્વ ધર્મના મુદ્દા સમાધિક્રિયામાં દૂર કે સમીપ અંતર્ગત થાય છે. સમાધિનાં ચાર આવરણ છે ૧ લય. ૨ વિક્ષેપ ૩ કષાય ને ૪ રસાસ્વાદ. નિદ્રા અથવા આળસને લીધે વૃત્તિનું શૂન્યપણું અજ્ઞાનમાં લય થઈ સુષુપ્તિ જેવી અવસ્થા થાય તે લય કહેવાય છે. અભ્યાસની ન્યૂનતાને લીધે વૃત્તિ અન્તર્સન્ન-મુખ ન થતાં બહિર્મુખ રહ્યાં કરે તે વિક્ષેપ કહેવાય છે. અંતર બહારના રાગાદિ દોષો કષાય કહેવાય છે. અને વિક્ષેપજન્ય દુઃખની નિવૃત્તિ, પરંતુ ઈચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્તિ નહીં તે રસાસ્વાદ કહેવાય છે.

ચિત્તની પાંચ ભૂમીકા છે. ૧ ક્ષેપ. ૨ મૂઢતા. ૩ વિક્ષેપ. ૪ એકાગ્રતા. ૫ નિરોધ. લોક વાસના, દેહવાસના ઇત્યાદિ ક્ષેપ ભૂમીકાના વિષયો છે. નિદ્રા આળસ આદિ મૂ-

હતા ભૂમીકાનાં પરિણામ છે, ધ્યાનથી વૃત્તિનું બહિર્મુખ થવું, તે વિશેષ ભૂમીકા કહેવાય છે. સઘળી વૃત્તિઓ .અહસાથે—જોડાય તે એકાગ્રતા; અને તેની પરિપક્વાવસ્થા તે નિરોધ ભૂમીકા કહેવાય છે. ચિત્ત નિરોધની સામગ્રીનો સંગ્રહ થાય, ને વ્યુત્થાન સામગ્રીનો નાશ થતો જાય, તેમ તેમ રજો, તમો ગુણના અભાવે કરીને સમાધિનું બળ વધતું જાય છે; સમાધિના મુખ્યત્વે સવિકલ્પ, અને નિર્વિકલ્પ એવા બે ભેદ છે. આરંભાવસ્થાને સવિકલ્પ સમાધિ અને પરિચયાવસ્થાને નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહે છે,—તેના પણ પ્રસંગોપાત્ત પડભાગ પાડવામાં આવે છે, ૧ દૃશ્યાનું વિદ્વાબ્યંતર-દૃશ્ય-મીશ્ર-સવિકલ્પ-સંપ્રજ્ઞાત; ૨ શબ્દાનું વિદ્વાબ્યંતર-શબ્દ-મીશ્ર; ૩ નિર્વીકલ્પાબ્યંતર; ૪ દૃશ્યાનું વિદ્વ બાહ્ય; ૫ શબ્દાનું વિદ્વ બાહ્ય, ને ૬ નિર્વીકલ્પક બાહ્ય એ પડભાગોનું પૃથક્ પૃથક્ વર્ણન જૂદે જૂદે રૂપે ઉપરના લખાણમાં આવી ગયું છે.

સમાધિથી ક્લેશ ક્ષય, મનોનાશ, તત્ત્વ પ્રકાશ અને અંતઃકરણમાં અલંત સુખનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. આધિ-વ્યાધિનું કારણ શરીરની અઘટીત મેહેનત અને મનોવિકારજ છે. સમાધિના અભ્યાસથી મનોવિકારનો ક્ષય થવાથી અને પ્રયાસનું ન્યૂતન થવાથી આધિ-વ્યાધિનું-બળ કિંચિત્—પ્રારબ્ધવશાત્ હોય છે.

ઠગખાજીથી માદક રસો કે પદાર્થોનો ઉપયોગ કરાવીને કે શરીરની અમુક નસ દબાવીને જડ જેવી દશાકરે છે; તે સમાધિ (શાસ્ત્રોક્ત સમાધિ) નથી. સમાધિનું મુખ્યફળ

જ્ઞાનપ્રાપ્તિદારા મોક્ષ છે. શાંત બુદ્ધિવાળા વિચારકોને તત્વ દર્શન અને વ્યાકુળ ચિત્તવાળાને યોગદર્શનની આવશ્યકતા છે. પંચ દર્શીકાર કહે છે કે.

“ બહુ વ્યાકુલ ચિત્તાનાં વિચારાત્તત્વ ધીર્નહિ

‘યોગો મુખ્ય સ્તત સ્તેષાં ધી દર્પ સ્તેન નશ્યતિ’ ૧૩૨

અવ્યાકુલ ધિયાં મોહ માત્રેણા ચ્છાદિતાત્મ નામ્

સાંખ્યનામા વિચારઃ સ્યાન્મુખ્યો જ્ઞાતિતિ સિદ્ધિદઃ ૧૩૩

પંચદશી ધ્યાન દાપિ.

“ જેનાં ચિત્ત બહુ ચંચળ વ્યાકુળ છે, તેમને વિચારથી તત્વજ્ઞાન થતું નથી, તે માટે તેમને યોગનુષ્ઠાન કરવું એ મુખ્ય છે; કારણ તેથી બુદ્ધિનો વિક્ષેપ નાશ પામે છે. જેની બુદ્ધિ શાંત છે, અને અજ્ઞાનજનિત અભ્યાસ માત્રથી જેનો આત્મા ઢંકાયેલો છે; એવા પુરૂષને સાંખ્ય નામ વાળો વિચાર મુખ્ય છે, અને તે જટ સીદ્ધિ આપનાર છે.”

રાજ યોગની સમાધિ.

યમ નિયમનું પાલન કરી, આત્મ નિષ્ઠા રાખી શાં-
તિથી અર્ધ પદ્માસન વાળી બંને હાથના પંજ બંને હાથની
ચણુની નજીક સાથળપર અવળા રાખી, કિંવા તર્જનીને
અંગુઠાનો મધ્ય ભાગમાં અડાડી, ચત્તા હાથ રાખી, જીભ
તાળવા તરફ વાંકી વાળી, શરીર, માથું, તથા ડોક એને
કંપ રહિત સ્થિર રાખીને દૃષ્ટિ નાકના અગ્ર ભાગપર ઠ-
રાવી આસપાસની દિશાએને ન જોતાં ધ્યાન કરવું. ત્રીકુ-
ટી, નાસીકાનો અગ્ર ભાગ ને નાભીનો એક તાર થાય એમ
ધ્યાન કરવું.

આ ધ્યાનમાં નાકની બંને બાજુ બંને આંખથી સાથે
દેખાવી જોઇએ. જેને બંને બાજુ ન દેખાતી હોય તેણે
નેતી અથવા ત્રાટક કર્મ થોડા દિવસ લગભગ દશ પંદર
દિવસ સાધવું, એટલે નાસીકાની બંને બાજુ દેખાશે. આ
સ્થળે ધ્યાન કરતાં આરંભમાં નાદ સંભળાશે, પછી પાંચ
તત્વના રંગ, (પૃથ્વીનો પીળો, જળનો શ્વેત, અગ્નિનો લાલ,
વાયુનો લીલો ને આકાશનો શામ રંગ છે.) ને છેવટ અનુ-
સ્વારવત્ તેજનું બીંદુ દેખાશે.

જીભ તાળવા તરફ રાખી ધ્યાન કરતાં પ્રથમ થો-
ડીવારમાં મોઢામાં થુંક એકઠું થઇ જાય છે, અને એમ
થવાથી ધ્યાનના કામમાં હરકત આવે છે પણ પછી અ-
ભ્યાસના પ્રભાવથી થુંક એકઠું નથી થતું અને સેહે-
જેજ જીભ તાળવા તરફ રહેવા માંડે છે. અભ્યાસીએ

ખાટા અને યુક્ત વધારનારા પદાર્થો ખાવા નહીં, તેમજ અતિશય જળપાન કરીને ધ્યાન કરવા એસવું નહીં, એ ખીંદુરૂપી પરમાત્માના તેજના પ્રતિબિંબના દર્શનથી અભ્યાસીને ઈશ્વર ભક્તિમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે; મન નિર્મળ થાય છે; આબ્યંતરના કેટલાક ચમત્કાર જેવામાં તથા જાણવામાં આવે છે; જગતનો અનિત્ય મોહ ટળે છે, અને પૂર્વનાં પાપોથી મુક્ત થાય છે. આ ધ્યાનની અંદર બરાબર લીનતા થવાથી શ્વાસની ઉર્દ્ધ ગતિમાં સોહં અને અધો ગતિમાં હંસ શબ્દ સાંભળવામાં આવે છે * એને અજપા ગાયત્રી કહે છે એ ધ્વનિ કુદરતી રીતેજ શરીરમાં થતી હોય એમ જણાય છે.

આ ક્રિયા સિદ્ધ થયા બાદ દૃષ્ટિને તેજને માર્ગે ત્રીકુટી ભણી લાવવી. (ખીંદુ દેખાય છે ત્યારે તેના ઉપલા ભાગમાં એટલે નાસીકાના અગ્ર ભાગની તથા ત્રીકુટીની વચ્ચે તેજનો પ્રકાશિત માર્ગ દેખાય છે. તે માર્ગ શનૈઃ શનૈઃ દૃષ્ટિને ત્રીકુટી ભણી લાવવી) અચળ મને કરીને ભક્તિ અને યોગ બળે યુક્ત એવો, ભમરો- ત્રીકુટી મધ્યે પ્રાણ તથા ચક્ષુની દૃષ્ટિ રાખીને સર્વના અંતઃકરણને જાણનાર, અનાદિ, સર્વ પદાર્થને જાણનાર, જીણામાં જીણા, સર્વના આધારરૂપ, અચિંત્યરૂપ, સૂર્યના જેવા વર્ણવાળા, અવિદ્યા-અજ્ઞાન થકીપર, અનંત સ્વરૂપ, મંગળ સ્વરૂપ, નિરવયવ, નિર્વિકાર, એક-

“ સકારેણ બહિર્યાતિ હકારેણ વિશે ત્યુન; ”

સોહંહંહાઃસ્તતો મંત્રો જોવો જપતિ સર્વદા. ”

માત્ર, અદ્વિતિય, સર્વ શક્તિમાન, સ્વતંત્ર અને પરિપૂર્ણ
એવા પુરુષનું ધ્યાન કરવું.

આ સ્થળે નીચે મુજબ દેખાવ જોવામાં આવે છે-

નારાયણંદ.

“નિહારી કે ત્રિકુટી મધ્ય, વિસ્તૃલિંગ દેખિહૈ;
પુનિ પ્રકાશ દીપ જ્યોતિ, દીપમાળ પેખીહૈ;
નહત્ર માલ ખીજુરી, પ્રભા પ્રતચ્છી હોઇહૈ;
અનંત કોટી ચંદ સૂર, ધ્યાન મધ્ય જોઇહૈ. ૧
મરીચિકા સમાન શુભ્ર, ઓર લચ્છ જનીએ;
જલામલ સમસ્ત વિશ્વ, તેજમેં બખાનીએ;
સમુદ્ર મધ્ય ડુબીકે, ઉધારી નૈન દીજીએ.
દસોં દિશા જલામલ, પ્રતચ્છ ધ્યાન કીજીએ. ૨

આ અભ્યાસમાં પરિપક્વ સ્થિતિ થયા પછી આંખો
ઢળી જાય છે, ને પછી સુષુપ્ત્વા નાડીનો રૂપેરી ચળકાટ-
વાળો વિશાળ માર્ગ જોવામાં આવે છે, તે માર્ગ નીચે ઉ-
તરવું. ત્યાં છેવટ થોડો અંધકાર આવ્યા બાદ પાછો પ્રકાશ
દેખાશે, ને તે પ્રકાશિત માર્ગે ચાલવાથી જે અપાર ચમ-
ત્કાર દેખાય છે, તે અનુભવી મહાત્માઓ જાણે છે. આ
અભ્યાસથી યોગીનું સૂક્ષ્મ શરીર સ્થૂળ શરીરથી જૂદું પડે
છે, ને તેથી યોગી ધ્યાનસ્થ સ્થિતિમાં ઈચ્છિત ગોળોમાં
પ્રવાસ કરી શકે છે. રાજયોગમાં ઇદ્રિઓ અંતઃકરણને
જીતી વાસના ટાળવાની જરૂર પડે છે. કાળની અપાર સ-
ત્તા એટલે તે સર્વનો બક્ષણ કરતાં છે એમ જાણી અભ્યાસ

સીએ અંતઃકરણમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવો. વિષયોના મોહ નિવર્ત કરવા વાસ્તે વૈરાગ્ય એ જરૂરી સાધન છે. ઇન્દ્રિ-
ઓની વૃત્તિને વિષય સન્મુખ લઈ જવી નહીં એટલે ધીરે
ધીરે અંતઃકરણમાંથી વિચારના પ્રભાવ થકી વિષયની મૂળ
વાસના નાશ પામશે. આહાર તથા આસનને છૂટવાં અને
કુસંગનો ત્યાગ કરી સતસંગમાં રહેવું. હઠયોગની ક્રિયા
કંઠલુ છે અને તે પક્વ ગુરૂની કૃપા વગર અભ્યાસીને સા-
ધ્ય થવી મુશ્કેલ છે. સમાધી ત્રણ રીતે ઉતરી શકે છે.
૧ વાસનાના બળથી. ૨ સમર્થ પુરૂષ આવીને ઉતારે. ૩
પોતાના સામર્થ્યથી ઉતરે. સમાધિના પ્રભાવથી પુરૂષને અ-
નંત સુખનું ઝરણુ હાથ લાગે છે.

યોગને લગતી બીજી હકીકત.

યોગ અનંત પ્રકારના છે. એમ આગળ કહેવામાં આ-
વ્યું છે. પારમાર્થિક શાસ્ત્રાક્ત યોગવિશે હમણાંજ આપણે
વિચાર કર્યો. હવે બીજા પરચુરણ યોગ વિષે વિચાર કર-
વો બાકી છે તે કરીએ.

અધૈર નામે એક હિંસક યોગ છે. તેના અભ્યાસી
પ્રાણાયામ કરે છે ખરા, પણ તેની સાથે માંસ ભક્ષણુ કરે
છે, અને મદ્ય પીએ છે. એવા યોગીઓ રાક્ષસી સ્વભાવના
હોય છે; તેઓ વિશેષે કરીને વસ્તીથી દૂર ગુફાઓમાં રહે
છે અને કોઈ કોઈ પ્રવાસ પણ કરે છે પ્રવાસ કરનારાઓ
વિશેષે કરીને મશાણુમાં ઉતરે છે. તેઓનાં આચરણુ બિ-

ભક્ત ને અમંગળ હોય છે.

કેટલાક યોગીઓ વૃક્ષનાં પંચાંગનો કલ્પ સિદ્ધિઓ સાધે છે. જેવાકે ગીરનાર કલ્પ, કેદારકલ્પ, નિમ્બકલ્પ વગેરે. આવા કલ્પ સાધનારા નિરોગી હોય છે તથા તેઓ કેટલાક ચમત્કાર પણ કરી શકે છે.

ખાવા પીવામાં, સુવા બેસવામાં, અને બીજાં કાર્યોમાં નિયમિત થવું એ પણ યોગજ કહેવાય.

ભક્તિ યોગ, મંત્ર યોગ, લય યોગ ને ચર્ચા યોગ એ વૃત્તિ નિગ્રહ કરી નિર્વીકારી થવા માટે ઉપયોગી છે. નીચેની યોગક્રિયા ઔષધ તરીકે વપરાય એવી છે.

અન્નપો થયો હોય અથવા સારી પેટે નિદ્રા ન આવતી હોય તો પગ ઉપર પગ ચડાવીને બેસવું. ને પછી આંખો મીંચી ડોક નમાવીને હૃદય સામું જોઈ રાખવું. મનના સંકલ્પ વિકલ્પો દૂર કરી ઉપર દર્શાવેલી રીતે થોડીવાર બેસવાથી મનની શાંતિ ઊંધ આવે છે. ઊંધ આવવા માંડે એટલે લાંબા થઈને પયારીમાં સૂઈ જવું.

માથું દુઃખતું હોય, સહજ તાવ આવ્યો હોય, અથવા પેટમાં દુઃખતું હોય તો ઉપર દર્શાવેલી રીતે બેસી થોડીવાર કૃત્રીમ નિદ્રા લેવી, એટલે આરામ થશે.

પીઓટી ટળી હોય, તો એક પગના નળાથી બીજા પગની પીંડી દબાવી સ્થિરતાથી બેસવું એટલે આરામ થશે.

માદક પદાર્થ ખવરાવી પીવરાવીને કેટલાક ઠગ માણસો બોળાં માણસોને “હું તમને સમાધિ કરાવું” “હું તમને પરમેશ્વર બતાવું” એમ કહી ઠગે છે. માટે અભ્યા-

સીએ સારા આચરણવાળા પુરુષનોજ સંગ કરવો.

મેસ્મેરીઝમ પણ એક જાતનો યોગ છે.

જમાનો બહુ બારીક આવ્યો છે, લોકોનાં મન વિષય-સુખ ભોગવવા તરફ તથા ધન રળવા તરફ પૂરે જોરસમાં ધ-શ્યાં જાય છે. અંતઃકરણનું અસલી નિર્મળ જરણુ ધણુ લોકોએ જોર જીલમથી બંધ કરી દીધું છે. લોકો સ્વધર્માશક્ત રહી નીતિ ભક્તિ નહીં કરતાં નકામા વિશાદ કરે છે, કિંવા મોહમય ધર્મનું આચરણ કરે છે એ અદ્વિસાસકારક છે ક-નક કામનીએ બધા માણસોને પોતાની જાળમાં ગુંચવી દીધાં છે. ધણુ લોકો પશ્ચિમની કેળવણીથી અર્ધનાસ્તિક જેવા થઇ ગયા છે, ભરતખંડની સ્થિતિ હિન્ન બિન્ન થઈ ગઇ છે. ધર્મનું ઠેકાણું નથી, અને ધણુકને તો પેટને માટે અપાર પ્રયત્ન કરવો પડે છે. નિવૃત્તિને ચાહનારા આર્યોને હાલ “શાંતિ”નાં સમણાં આવવાં પણ મુશ્કેલ પડે છે. ધ-ર્મોચાર્યો સ્ત્રીલપટને દ્રવ્યના લાલચુ છે, રાજાઓ લાડી, વાડી ને ગાડીની મોજ મજાહમાં પોતાની તદ્દન પરાધિન સ્થિતિ છતાં પણ ગુંચવાઇ ગયા છે. બ્રાહ્મણોનો ધણુ ભાગ નોકરીમાં અટવાઇ ગયો છે, ને કેટલાક મીન મકર કરીને ને કેટલાક શુષ્ક મનથી કયા વાર્તા કરીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે, વેપારી વર્ગ ધુર્તતા શીખ્યો છે, “ધંધામાં અસત્યાચરણ કરવું એમાં પાપ નથી” એમ તેઓ ખુલ્લી રીતે કહેવા લાગ્યા છે. બ્રાહ્મણમાંથી અદ્વત્વ, ક્ષત્રીમાંથી ક્ષત્રીયપ-ણ્ય-શૂરવીરતા, વૈશ્યમાંથી સત્યતા ને શૂદ્રમાંથી આજ્ઞા-કિતપણું દૂર નાસી ગયેલ છે. ધર્મ, સત્યતા, પ્રમાણિક-

પણ, શ્રદ્ધા વિવેક ને નિચારાદિ શુભ વસ્તુઓ જે ઠેકાણે હોય છે, તે ઠેકાણે વિદ્યા. લક્ષ્મી ને વિનય અખંડ વાસ કરીને રહે છે, ને અન્યથા રહેતાં નથી. જ્યારે આર્યો-પાસે એ અંતરંગ સદ્વસ્તુઓ હતી, ત્યારે તેમનો વૈભવ આખી દુનિયામાં મશહુર થયો હતો, ને હાલના આર્યો એ અંતરંગ સદ્વસ્તુઓથી વિમુખ થયા છે તો તેઓ કેવું દુઃખ ભોગવે છે, તે પ્રિય વાંચનાર! તું બરાબર જાણતો હશે માટે વિશેષ કહેવું એ નિષ્પ્રયોજન છે.

વાંચનાર! હું તને એમ નથી કહેતો કે તું બોદ્ધ થા, હું તને એમ નથી કહેતો કે તું ખ્રિસ્તિ થા, હું તને એમ નથી કહેતો કે તું બાહુદિ થા. હું તને એમ નથી કહેતો કે તું મુસલમાન થા, હું તને એમ નથી કહેતો કે તું જરતોસ્તિ થા હું તને એમ નથી કહેતો કે તું શૈવ થા, હું તને એમ નથી કહેતો કે તું વૈષ્ણવ થા. હું તને એમ નથી કહેતો કે તું રામાનંદી થા, હું તને એમ નથી કહેતો કે તું કબીરપંથી થા, હું તને એમ નથી કહેતો કે તું સ્વામીનારાયણનો ઉપાસક થા, હું તને એમ નથી કહેતો કે તું જૈનમાર્ગી થા, હું તને એમ નથી કહેતો કે તું શાકત થા, હું તને એમ નથી કહેતો કે તું માર્ગી થા, હું તને એમ નથી કહેતો કે તું યોગી થા હું તને એમ નથી કહેતો કે તું જંગમ થા, હું તને એમ નથી કહેતો કે તું સન્યાસી થા, હું તને એમ નથી કહેતો કે તું ઉદાસી-નાનકપંથી થા, હું તને એમ નથી કહેતો કે બ્રહ્મોસમાજ થા, હું તને એમ નથી કહેતો કે તું આર્ય સમાજસ્થ થા, હું તને એમ નથી કહેતો કે તું પ્રાં

ચંનાસમાજીસ્ટ થા, હું તને એમ નથી કહેતો કે તું થીઓ-
સોફીસ્ટ થા ને હું તને એમ નથી કહેતો કે તું વેદાંતિ થા,
પણ એટલુંજ કહું છું કે જો તારે તારી સ્થિતિ સુધારવી હોય
તો મમત-અભિમાન મૂકી પરમેશ્વરનું ચિંતન સ્મરણ રોજ
કર, ઇશ્વરેચ્છા પ્રયત્ન નાણી ધીરજ રાખી શોક મોહ દૂર
કર, તારા પોતાના સ્વભાવ ગુણને અનુસરતું યથાશક્તિ ય-
થા સાધન પણ પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી સ્વધર્મ કર્મ કર, સંસારી ઉદ્ધો-
ગ નિયમ પૂર્વક કર, પરધર્મના વિચારથી ઉત્પન્ન થયેલા મો-
હનો ધિક્કાર કર ને સ્વધર્મના વિચાર જે પરિણામે શ્રેયકર્તા
છે તેની ભક્તિ કર, ને નિત્યા નિત્યની બુદ્ધિવડે શાંતિનો ઉ-
દ્દેશ રાખી ઠરેલ બુદ્ધિએ કામ કર.

પ્રિય ખંધુ! હવે હું રજા લઉં છું, વળી લામ્પુ' હશે
ત્યારે ભોગા યશુ', કાલની કોને ખબર છે? જુદા પડતી વખત
શુક રાજનીતિનો એક શ્લોક તને નિરંતર સ્મરણમાં રહેવાસાડ
બેટ કહું છું તે જો તારું બહુ ઇચ્છતો હોય તો તારા અંતઃક-
રણમાં લખી રાખી રોજ ત્રણ વખત તેનો પાઠ કરજે.

“ વિના સ્વધર્માન્ન સુખં, સ્વધર્મોહિ પરંતપઃ

તપઃ સ્વધર્મરૂપંયત્ વર્દિતં યેન વૈ સદા

દેવાસ્તુ સ્તસ્ય કિંકરા કિં પુનર્મનુજા ભુવી? ”†

ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

† “ સ્વધર્મ વિના સુખ નથી, સ્વધર્મ એજ મોહું
તપ છે. જેણે સદા સ્વધર્મ પાલનરૂપ તપ વધાર્યું તેને દેવતા
ઓ કિંકર છે તો પૃથ્વી ઉપર મનુષ્ય હોય એ કહેવુંજ શું?

સૌથી સસ્તું અને સૌથી વધારે ફેલાવો પામેલું. સુબોધ પ્રકાશ.

એ વખણાએલા ચોપાન્યાની દર મહિને ૨૧૦૦ પ્રતો ખપવા લાગી છે. કિંમત બાર મહિને ફક્ત પાંચ આનાન પોસ્ટેજ ત્રણ આના વધારે. દસપ્રત રાખનારને પોસ્ટેજ માફ અને કમીશનની એક પ્રત બક્ષિસ.

મત—“ આ નાનકડું હિંદુ માસિક બીજાં વધુ કિંમતવાળાં હિંદુ ચોપાન્યાંઓ કરતાં વધારે પસંદ કરવા જોગ છે. તેમાં વિદ્વાનોના ખુલંદ વિચારનો સરસ ગુજરાતીમાં સંગ્રહ કરવામાં આવે છે, અને તે સિવાય તેમાં કાબેલીઅતપણાની બીજી ઘણી નિશાનીઓ જણાઇ આવે છે” (કચેસરેહિન્દ) “ ચોપાન્યાને ઉપયોગી અને દરેક માણસે સંસ્કૃત રાખવા લાયક કર્યું છે, માટે એ ચોપાન્યું ખરીદવાને અમે સર્વને ભલામણ કરીએ છીએ.” (બુદ્ધિપ્રકાશ) “લખાણુ સાહે ને વિષયો ઉપયોગી છે” (સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ) “ એમાં સારસંગ્રહ સારી રીતે પસંદ કરવામાં આવે છે ” (ગુજરાત શાળા પત્ર) “ ગુજરાતીમાં પ્રગટ થતી એની જાતમાં સુબોધ પ્રકાશ એ સર્વેથી સાહે ચોપાન્યું છે. અને તે ઘણા નાના છોકરાંઓના હાથમાં પણ નિર્ભયપણે મૂકી શકાય. ગમે તે અંકને ઉપર ઉપરથી જોવાથી તે ફેટલું ઉપયોગી છે, તેની ખાત્રી, ઘણીજ શંકા આણનારને પણ થશે” (સ્કુલ-ન્ટસફ્રેન્ડ) “ સુબોધ પ્રકાશ હલકામાં હલકી કિંમતનું છતાં ભારેમાં ભારે ઉપયોગી છે. જાણવા લાયક ટુંકી ટુંકી ઘણી બાબતો તેમાં છપાય છે.” (કવિદલપતરામ ડાહ્યાભાઈ).

પુસ્તકોત્તમ કાહ્યાનથ ગાંધી-લીંબડી.

આશ્રય પત્ર.

નીચે લખેલા સદ્ગૃહસ્થોએ આ પુસ્તકના અવલથી

આહુક થઈ મને ઉત્તેજન આપ્યું છે, માટે

તેમનો ધણો આભાર માનું છું.

૨૫ નેકનામ અખંડ પૌઢ. પ્રતાપ	૧ રા. કેશવલાલ રણછોડલાલ
મહારાજ કેશરીસિંહજી સા-	૧ રા. કેશવજી કલ્યાણજી.
હેજી બહાદુર. ૪૩૨.	૧ રા. ગૌરીશંકર જોશંકર
બજાણા. ૪૧.	૧ રા. ત્રિભોવન લાલચંદ.
૨૧. રા. મૂળજીભાઈ પીતાંબરભાઈ	૧ રા. ગળજી જેમલજી
૨૧. રા. નાગજીભાઈ ગોવરધનદાસ	૧ રા. જેઠા હીરજી
મારફત.	૧ રા. માણેકચંદ શંધજી પીંપળી,
૪ કુમાર શ્રી જોરાવરખાનજી ન-	૧ રા. હેમચંદ જીવરાજ. સેદલા.
સીખખાનજી	૧ રા. છગનલાલ નારણજી.
૪ કુમારશ્રીનાથજી સાહેબખાનજી	૧ શાહ અમૃતલાલ ત્રિભોવન ક-
૨ રા. માણેકચંદ તુળશીભાઈ.	ચોળીઆ.
૨ રા. નાગજીભાઈ ગોવરધન.	૧ મી. ફુલચંદ ગુલાબચંદ પીંપળી
૧ રા. મલેક પુન્નજી જીવાજી.	૧ ઠા. બેચર માધા. માલવણ.
૧ રા. મુળજીભાઈ પીતાંબરભાઈ	૧ ઠા. બેચર ત્રીકમ. કામાલપર.
૧ રા. નીમચંદ પુરૂષોત્તમ.	૧ તલાટી ત્રિકમ નથુ. શિવલાસ.
૧ ડાકતર મકનજી વીરજી.	૧ મી. પોપટ બોધજી માલવણ.
૧ રા. હેમતરામ જગજીવન.	૧ ઠા. ભગવાન લાલજીકચોળીઆ
૧ રા. શીરાજ જીવરાજ.	ધ્રાંગધરા. ૨૦
૧ રા. ભલાજી ખીમજી.	૨૧. રા. સોળાંડી મનુભાઈ ધરમાલ
૧ રા. જેઠાલાલ તારાચંદ.	મારફત.
૧ શેઠ અમૃતલાલ છગનલાલ	૧ રા. લક્ષ્મિશંકર જીવાભાઈ.
૧ ચોવટ જીવણજી સલુરજી.	૧ રા. સેખ આદમ હુસેન
૧ શાહ ડામર ત્રીકમ.	૧ મી. વજલાલ રામજી પારેખ
૧ રા. માનસંભ સંધજી.	૧ મી. મોહનલાલ ઠાકરશી;

- ૧ મિ. હરજીવન કાનજી.
 ૧ દેશાઈ જીવરાજ નથુ.
 ૧ જાલા દેશલજી પ્રતાપસિંહ
 ૧ વ્યાસભાઈશંકર ઝુમખરામ.
 ૧ વકીલ ભવાન મોટાભાઈ
 ૧ વકીલ ગફલ પીતાંબરદાસ
 ૧ મિ. ત્રિકમ મેહેરાજ ગાંધી.
 ૧ શેખ અમીર નથુભાઈ.
 ૧ મિ. ગોરધન ગણેશ પારેખ
 ૧ રાવળ તૂળશી જેશંકર
 ૧ કોઠારી જગન લક્ષ્મિચંદ.
 ૧ મિ. માધવજી દયાશંકર
 ૧ મિ. ત્રિકમજી પુરુષોત્તમ
 ૧ જીડેજી ચંદ્રસિંગ પ્રતાપસિંગ
 ૧ મિ. ભાઈશંકર પુંજારામ
 ૧ મિ. નૂરમહમદ

ધોળા જંકશન. ૧૬

- ૨ા. રા. સખારામ રામકૃષ્ણભારદ્વાજ.
 ૧ રા. સખારામ રામકૃષ્ણવણીકર.
 ૧ દરજી વસરામ કલ્યાણ.
 ૧ મિ. ભૂલાભાઈ કુંવરજી
 ૧ ગવરિશંકર વજેરામ
 ૧ રા. સિદ્ધનાથ ત્રિભોવન
 ૧ રા. પરમાનંદ ત્રિભોવન
 ૧ રા. નવનીતલાલ હરજીવન
 ૧ રા. જમનાદાસ લલ્લુભાઈ
 ૧ રા. છોટાલાલ પ્રાણજીવન
 ૧ રા. દુલ્લભજી કહાનજી
 ૧ રા. ઓધવજી હીરજી

- ૧ રા. લક્ષ્મિચંદ વિઠ્ઠલ
 ૧ રા. નરોત્તમ જાદવજી
 ૧ રા. તૂળશી નાગજી
 ૧ રા. રામલાલ યુનીલાલ મી-
 ઠાઈવાળા
 ૧ રા. નથુ ગણેશ મીઠાઈવાળા
 સાંતલપુર. ૧૫
 ૨ા. રા. કેશવલાલ શ્રીજીલાલ
 થાણુદાર સાહેબ મારદત
 ૧ રા. કેશવલાલ શ્રીજીલાલ
 ૧ રા. મનસુખલાલ બાપુજી
 ૧ ત્રિકમલાલ બાલારામ
 ૧ રા. છબીલદાસ રતનજી
 ૧ વકીલ પ્રાણજીવન ઘેલાભાઈ
 ૧ રા. સાલુભાઈ મલૂકચંદ
 ૧ રા. બાલેખાં સુમરેખાં.
 ૧ રા. પાનાચંદ માનસીંગ
 ૧ રા. ભીમજી હીરજી ઠકર
 ૧ રા. અખારામ ગંગારામ
 ૧ રા. દલહારામ લક્ષ્મિરામ
 ૧ ઠાકોર શ્રી દેવીસંગજી ગયાજી
 ૧ ઠાકોર શ્રી જીજીભા માનસીંગજી
 ૧ ઠાકોર શ્રી પ્રતાપસીંગજી કુંભાજી
 ૧ ઠાકોર શ્રી દાનસીંગજી સગરામ-
 સીંગજી

આણારુઆ ૧૫.

- ૨ા. રા. મગનલાલ કાળિદાસત્રેઝરર.
 સાહેબ મારદત
 ૧ રા. મગનલાલ કાળિદાસ

- ૧ રા. કેશવલાલ ગીરધરલાલ
 ૧ રા. ભગવાનલાલ નરસિંહરામ
 ૧ રા. કુરુણાશંકર કુમેરજી
 ૧ રા. ગણપતરામ અભેરામ
 ૧ રા. જ્ઞેશંકર કીકારામ
 ૧ રા. રાવજી બાળકૃષ્ણ
 ૧ રા. જીવણલાલ દલપતરામ
 ૧ રા. જગજીવન હરિભાઈ
 ૧ રા. મહિપતલાલ ભવાનીલાલ
 ૧ રા. છગનલાલ ઉમિઆશંકર
 ૧ રા. દુધારામ સાલિંગરામ
 ૧ રા. રામચંદ્ર કેશવ
 ૧ રા. ગોવિંદરાવ વિનાયક
 ૧ રા. મોતીરાવ લક્ષ્મણ

મુંબઈ ૧૩

- રા. ચત્રભૂજ કાનજી પારેખ ગોંડ-
 જા વાળા મારફત
 ૧ મિ. ચત્રભૂજ કાનજી પારેખ
 ૧ શાહ ધનજી રતનશી કુંડલાવાળા
 ૧ શાહ સુંદરજી નાથુભાઈ
 ૧ ઠા. વલુ કુંગરશી
 ૧ ઠા. ખીમજી કાનાજી
 ૧ ખોખ રેમતલા જીવા
 ૧ શાહ છગનલાલ મોનજી
 ૧ ઠા. લીલાધર પુંજભાઈ
 ૧ શાહ કરસનદાસ મૂળજી
 ૧ મહેતા ગીરધરલાલ મકનદાસ
 ૧ પારેખ રૂઢનાથ કાનજી પીંપળીઆ

- ૧ ઠા. જેઠા ઇંદ્રજી
 ૧ ઠા. વિઠ્ઠલદાસ પીતાંબર
 માંડવી-કચ્છ. ૧૨
 રા. દેવે જીવરામ હરિશંકર-વિદ્યાં
 સંગ્રહ પૂસ્તકાલયના સેક્રેટરી.
 મારફત

- ૧ વિદ્યાસંગ્રહ પૂસ્તકાલય
 ૧ દિવેદી જીવરામ હરિશંકર
 ૧ ભટ્ટ જીવરામ વાઘજી
 ૧ મહારાજ ત્રિકમજી દેવચંદ
 ૧ ભટ્ટ રામજી વીસનજી
 ૧ જાની ખીમજી વલભજી
 ૧ ઠા. નારણદાસ હંસરાજ
 ૧ ઠા. જીવણદાસ લક્ષ્મિદાસ
 ૧ ભટ્ટ નરોત્તમદાસ રણછોડજી
 ૧ વ્યાસ વલભજી ગોવિંદજી.
 ૧ મહેતા ધનજી ગૌરીશંકર
 ૧ શાહ જેઠાશા રામજીભાઈ

મુથરી કચ્છ ૧૨

- રા. રા. મૂળજી ગંગારામ.
 મારફત
 ૧૦ બુક્સેલર પીતાંબર હીરજી.
 ૧ મહેતાજી મૂળજી ગંગારામ.
 ૧ મિ. ખીમજી દામજી.
 મુંદ્રા કચ્છ ૧૨
 શેઠ ખીમજીજેરામ શીવજી મારફત
 ૫ ઠા. જેરામ શીવજી ઠા. ખીમજી
 જી જેરામ.

૪ ઠા. દામોદર જેરામ. ઠા. કે-
શવજી દામોદર.

૨ ઠા. જીવણદાસ ધખજી

૧ ઠા. લક્ષ્મિચંદ લધા

મોરખી ૧૨

૨૦ રાં મૂળચંદ વખતચંદ દો-
શી મારફત.

૧ રાં નથુરામ પુરષોત્તમ

૧ રાં મૂળચંદ વખતચંદ

૧ રાં છોટાલાલ રેવાશંકર

૧ રાં ગોરધનદાસ લાધાભાઈ

૧ રાં નવલચંદ ડોસાભાઈ

૧ રાં મયાશંકર અમરચંદ

૧ રાં દુલભજી રાયચંદ

૧ રાં હકાભાઈ મધાભાઈ

૧ રાં જગજીવન માહેશ્વર

૧ રાં ખોડીદાસ મેણશી

૧ રાં ખીમચંદ પુરષોત્તમ

૧ રાં ત્રિભોવન કુલચંદ

રાજકોટ ૧૨

મિં. પુરષોત્તમ લલ્લુભાઈ માર-
ફત ત્રેનિંગ કોલેજના સ્કોલરો

૧ પુરષોત્તમ લલ્લુભાઈ લીંમડી

૧ શિવશંકર રાધવજી ભાવનગર.

૧ નથુરામ ધનજી કાલાવડ

૧ લીલાધર હીરજી લખતર

૧ હીરાલાલ રણછોડ પ્રાંતીજ

૧ જાદવજી જેરામ—કુંડલા

૧ કેશવજી કાળુ—વઢવાણ

૧ સદાશિવ ભગવાન ધ્રાંગદા

૧ નંદલાલ કાળિદાસ ખાળભા

૧ વીરચંદ મેહેરાજ જસદણ

૧ દયાશંકર ભવાનીશંકરજનમનગર

વડોદરા ૧૨

૧ દયારામ ભવાનીશંકર—ચુડા
માસ્તર છગનલાલ લલ્લુભાઈ શા-
હ મારફત.

૧ રાં જીવલાલ માહાસુખરામ

૧ રાં માધવલાલ આણંદજી

૧ રાં જમનાદાસ મથુરાદાસ

૧ રાં માણેકલાલ છોટાલાલ

૧ રાં મણીલાલ મૂળજીભાઈ

૧ રાં ભોગીલાલ હરદીશનદાસ

૧ રાં અંબાલાલ મોતીરામ

૧ રાં રત્નેશ્વર વેણીરામ.

૧ રાં મણીલાલ નાનાલાલ.

૧ રા. હમીરદીનચુલામમહમૂદોદીન

૧ રા. પુરષોત્તમ કાળિદાસ.

૧ રા. ધનસ્થામ હરિકૃષ્ણ.

હુળવઢ. ૧૦

દવે મંગળજી અંદરજી મારફત.

૧ દવે મંગળજી અંદરજી.

૧ જાની જગજીવન કહાનજી.

૧ વ્યાસ કેશવજી જેશંકર

૧ મેરાઈ મૂળજી જીવા.

૧ સોની નારણ માવજી

૧ રાવજી પીતાંબર દયારામ.

૧ દવે ગીરધર મકનજી.

- ૧ દવે રામચંદ્ર હરિરામ,
૧ મહેતા ચત્રભૂજ જોરામ,
૧ પંચોળી દેવશંકર કહાનજી,

મુંબઈ ૨૧

- ૧૦ રા. રા. મનઃસુખરામ સૂર્ય-
રામત્રિપાઠી
૧૧ રા. મૂળશંકર જ્યશંકર મા-
રક્ત.
૧ ખેતશી કલા.
૧ ગોકળદાસ હંસરાજ
૨ રા. મૂળશંકર જ્યશંકર.
૧ રા. ઓધવજી વહાલજી.
૨ ત્રિવાડી ડાહ્યા દેવકૃષ્ણ.
૧ ભટ્ટ ઉમિઆશંકર પુરષોત્તમ.
૧ ઠા. પ્રેમજી પેરાજી.
૧ ઠા. વલ્લભદાસ પ્રાગજી.
૧ શેઠ વિકૃલદાસ સુંદરદાસ.
૧ ઠા. કલ્યાણજી સુંદરજી.
રાંદેર. ૧૦

- શુકલજી દેવશંકર નારાયણ મારફત.
૧ મહેતાજી રામશંકર નરભેરામ.
૧ મારવાડી કૃષ્ણજી પનાજી.
૧ જોશી કર્ણાશંકર દેવશંકર
૧ મિ. મહાશંકર જટાશંકર
૧ મિ. આત્મારામ ઘેલાભાઈ.
૧ મિ. નરોત્તમ જોશંકર
૧ મિ. ભગુભાઈ શિવશંકર
૧ ઠા. દલપતરામ આત્મારામ

- ૧ શેઠ છબીલદાસ કાશીદાસ
૧ દેશાઈ નરોત્તમ ગોવિંદજી
જોડીઆ ધંદર ૧૦
રા. રા. દલપતરામ નરભેશંકર
કુચ્છી મારફત.

- ૧ રા. દલપતરામ નરભેશંકર
૧ તરીઆ દાદુ વલ્લી
૧ કાના ભગવાનજી જસાજી
૧ રા. છોટાલાલ મંગળજી
૧ વ. ગીરધરલાલ ખેતશી
૧ રા. રા. કેવળચંદ્ર ભોમજી
૧ કા. માધવલાલ નરભેરામ
૧ રા. જ્યશંકર કુલશંકર.
૧ રા. મનસુખલાલ રેવાશંકર
૧ રા. શીવશંકર રેવાશંકર
ઉંઝા ૧૦

- રા. છબીલાલ છગનલાલ શાહ
તથા રા. સાંકળચંદ ગોવિં-
દલાલ મારફત

- ૧ રા. ગણપતરાવ બળવંતરાવ
૧ રા. મણીલાલ ભગવાન
૧ રા. સાંકળચંદ ગોવિંદલાલ
૧ ઊંઝા પૂસ્તકશાળા
૧ રા. છબીલદાસ છગનલાલ
૧ શેઠ નાનચંદ મળચંદ
૧ રા. નાથુભાઈ ગોપાળ
૧ સોની નથુભાઈ નરભેરામ
૧ શેઠ બોયાલાલ વિકૃલ
૧ શેઠ ભગવાનલાલ સેવકરામ

રાજકોટ ૧૦

- ૨૧૦ ભોગીલાલજેકીશનદાસ મારફત
 ૨ રા. ગૌરીશંકર શીવરામ
 ૧ રા. નાગરદાસ માધવજી
 ૨ રા. છગનલાલ બાપુજી
 ૨ રા. હરિલાલ હીરાલાલ
 ૨ રા. માવજી જીવાભાઈ
 ૨ રા. કરસનજી જીવાભાઈ
 ૨ રા. બુલાખીરામ હરિનારાયણ
 ૨ રા. પ્રભાશંકર મનસુખરામ
 ૨ રા. રણછોડ તુળજરામ

ભામનગર ૧૦

- અલ્લક્ષત્રી વશરામ કરસનજી મા-
 મતોરા મારફત.
 ૧ મિ. વશરામ કરસનજી મામતોરા.
 ૨ મિ. મોહનલાલ મૂગટરામ
 ૧ ક્ષત્રી જેઠા શિવદાસ
 ૨ મિ. અંબાશંકર જીવાભાઈ
 ૨ મિ. નારણજી મોતીચંદ
 ૨ નેણશી દેવજી શેઠ
 ૨ શંઘવી ઠાકરશી જેઠા
 ૨ મિ. ગોવિંદજી હંસરાજ
 ૨ વોરા ગુલામ હુસેન જીવાજી
 ૧ મિ. પ્રભાશંકર નર્મદાશંકર

માલવણ ૧૦

- રાણાશ્રી ચંદ્રસિંહજી હરિસિંહજી
 મારફત
 ૧ રાણાશ્રી દેવિસિંહજી હરિસિંહ

- ૧ રાણા શ્રી જલમસિંહજી વ-
 જેસિંહજી
 ૧ રાણાશ્રી રૂઢનાથસિંહજી વજે-
 સિંહજી.
 ૧ પંડયા ધનેશ્વર દલુરામ
 ૧ રા. પીતાંબર જગજીવન
 ૧ શાહ હરિ માણેકચંદ
 ૧ શાહ છગનલાલ લક્ષ્મચંદ
 ૧ જ્યાની ભવાનીશંકર હીરજી
 ૧ શાહ હેમચંદ ખેતશી
 ૧ ઠા. પુરષોત્તમ કલ્યાણજી
 દીવ ૧૦

- ૧૦ શેઠજી સાહેબ દોરાબજી કા-
 વશજી દીવવાળાની વતી શે
 ઠજી મેહરવાનજી કાવશજી
 દમણવાળા વેપારી.

બાલાગામ ૧૦

- રા. રા. પ્રધાન લાધાભાઈ મારફત
 ૧ રા. પ્રધાન લાધાભાઈ
 ૧ મેતાજી નાનજી કુંવરજી
 ૧ રા. પુરુષોત્તમ હીરાચંદ.
 ૧ રા. માધવજી ધનજી.
 ૧ રા. ગણપતરાવ માવજી
 ૧ પંડયા લક્ષ્મશંકર બોધાભાઈ
 ૧ રા. કાળિદાસ હીરા
 ૧ ઠાકોર કેશરીસિંહજી જીજીભાઈ

૧ ઠકર દેવચંદ ગાંગુજી

૧ મેંમણુ આમદ તૈબ

મોરખી ૧૦

જૈનશાળાના મારતર માધવજી ચાં
પશી મહેતા તથા ત્રિભોવન

મોણુશી મારફત.

૪ શ્રી મોરખી જૈનશાળા

૧ દેશાઈ વનેચંદ રાજપાળ

૧ મહેતા ત્રિકમજી ભીમજી

૧ મહેતા નેણુશી મોરારજી.

૧ ધરમશી ઘેલા

૧ મહેતા પુલચંદ ઠાકરશી

૧ શંઘવી ન્યાલચંદ પીતાંબર

સોનગઢ ૮

રા. રા. હરિશંકર ઇશ્વર મારફત

૧ રા. હરિશંકર ઇશ્વર

૧ કા. ચીમનલાલ છોટાલાલ

૧ વકીલ રાવજી રામજી

૧ કા. પાનાચંદ પુરષોત્તમ

૧ રા. મોતીચંદ કુંવરજી

૧ રા. ભીમજી ગોવિંદરામ

૧ લક્ષ્મિશંકર કેશવરામ

૧ શાહ નાનચંદ કરસન

ચીત્રોડ ૮

રા.રા. નારાયણજી કરસનજી મારફત

૪ રા. નારાયણજી કરસનજી

૧ રા. જેઠાભાઈ રૂઘનાથજી.

૧ જોશી ઇશ્વર મેઘજી

૧ જોશી હીરજી બદવજી

૧ સોની લીલાધર ભવાન

રાજકેટ ૮

રા. રા. નાગજીભાઈ નથુભાઈ માં
સ્તર મારફત

૧ વકીલ બદવજી વહાલજી

૧ રા. મણીલાલ મોતીચંદ

૧ રા. કલ્યાણજી હરખજી

૧ રા. વિકુલજી દેવચંદ,

૧ રા. જેઠાલાલ છગનલાલ

૧ રા. માનશંકર ગણેશજી

૧ રા. ગણપતરામ ચમનરામ

૧ રા. ત્રિભોવનરાય શોભારામ

કુંતીઆણા ૮

રા. રા. આણુંદજી વાલજી મારફત

૨ રા. આણુંદજી વહાલજી

૧ રા. દેવચંદ કુરજી

૧ રા. મયીરામ જીવાભાઈ

૧ રા. ખીહારીલાલ વંદ્રાવનદાસ

૧ રા. જન્મશંકર હરિશંકર

૧ રા. ઇશ્વરલાલ આણુંદજી

૧ પ. લાલજી જેઠાભાઈ

ધંધુકા. ૮

રા. રા. દામોદર કાળિદાસ મારફત

૧ રા. લલ્લુભાઈ ભાઈશંકર

૧ રા. દામોદર કાળિદાસ

૧ ત. હરનારાયણ દયારામ

૧ મેરાઈ મોતી કુંબેર

- ૧ રા. હરગોવિંદ શામળભાઈ
 ૧ રા. તાપીશંકર કુબેરજી
 ૧ કા. જીવજીલાલ હરગોવિંદદાસ
 ૧ કા. બાપુજી કશીઆજી

કામરેજ. ૭

- રા. રા. ભૂખજીદાસ રામદાસ ક-
 લાઈ માર્ફત
 ૧ રા. ભૂખજીદાસ રામદાસ
 ૧ રા. ભોગીલાલ નરભેરામ
 ૧ રા. કાશિરામ મથુરાદાસ
 ૧ રા. રણછોડ મયારામ
 ૧ રા. ત્રિભોવનદાસ લલ્લુભાઈ
 ૧ રા. જમીઅતરામ નરભેરામ
 ૧ રા. ત્રિભોવન ડાહ્યાભાઈ

ખંભાળીઆ ૭

- રા. રા. લાલજીભાઈ પીતાંબર
 માર્ફત
 ૧ રા. લાલજીભાઈ પીતાંબર
 ૧ વ. ગીરજશંકર વાસજીજી
 ૧ વ. રામરામ વજેરામ
 ૧ વ. ઘેલાભાઈ કહાનજી
 ૧ રા. ગીરજશંકર નરભેશંકર
 ૧ રા. રામજી પુરપોત્તમ
 ૧ ઠા. મૂળજી કલ્યાણજી

મુંબરામપુર. ૭

- રા. રણછોડ નાથજી મારફત
 ૨ કુમાર શ્રી રણજિતસિંહજી
 સંજેલી.

- ૧ રા. મફતલાલ કુણાશંકર નાંદોલ
 ૧ ઠા. દલસુખરામ અમૃતરામ
 ૧ રા. નારણલાલ બાપુલાલ
 ૧ કા. મનસુખ મોતીરામ મુંધ
 ૧ રા. ઝવેરલાલ રામજી

ભાવનગર ૬

- રા. ભીખારામ સવજી માર્ફત
 ૧ ઠા. કુબેર ખુશાલજી
 ૧ ઠા. દામોદર જેઠાભાઈ
 ૧ લુવાણા ગાંધી શુભેચ્છકમંડળી
 ૧ ઠા. કરસન કુબેરદાસ
 ૧ કવિ ભીખારામ સવજી
 ૧ ઠા. કુબેરદાસ હેમરાજ

ખાખરી. ૬

- રા. વ્રજલાલ ત્રિકમજી માર્ફત
 ૧ રા. વ્રજલાલ મહેતાજી
 ૧ વોરા આદમજી અલાદ
 ૧ ખો. ગુલામહુસેન પ્રેમજી
 ૧ પ. ધરમશી ડોસાભાઈ
 ૧ જશાણી ચત્રભૂજ પંચાણુ
 ૧ નરભેરામ દેવકરજી ખંટેરીઆ

વઢવાણ સિવિલસ્ટેશન ૬

- રા. રા. લક્ષ્મિચંદ વઢાલજી માર્ફત
 ૨ વ. લક્ષ્મિચંદ વઢાલજી
 ૧ વ. ખોડીદાસ દેવકરજી
 ૧ કુ. માણેકચંદ કાનજી
 ૧ શુ. હરિશંકર ગોપાળજી
 ૧ શા વીરચંદ લલ્લુ

સેલાયા બંદર ૬

- ૧ વકીલ દેવકરણ દેવશી માર્કિત
 ૧ રા. મોહનરામજી પરીખ
 ૧ રા. લાલજી હીરજી
 ૧ રા. કલ્યાણજી હીરજી
 ૧ રા. દેવકરણ દેવશી વકીલ
 ૧ રા. લાધારામ નથુભાઈ
 ૧ મિ. ઇશ્વરલાલ લીલાધર

સીલ ૬

- ૧ રા. નાનાલાલ હરખચંદ ખુચ માર્કિત
 ૧ રા. નાનાલાલ હરખચંદ ખુચ
 ૧ રા. સેવાલાલ રેવાશંકર
 ૧ રા. દવે ગોવિંદજી હરજીવન
 ૧ રા. મણીશંકર હરિશંકર
 ૧ રા. અમૃતલાલ કેશવજી
 ૧ શેઠ જીવા જીભા

જાડુરાખાદ. ૬

- ૧ રા. ઉમિઆશંકર મૂળજી મારફત
 ૧ રા. રા. ઉમિઆશંકર મૂળજી
 ૧ રા. જટાશંકર પીતાંબર
 ૨ આર્યવત્સલ સભા
 ૧ રા. ગાંગજી ત્રિકમજી.
 ૧ સાહુ વીરમદાસજી.
 ૧ રા. ગીરધરલાલ કેશવલાલ
 ૧ રા. શીવશંકર મોતીરામ
 ૧ રા. કુલચંદ ખેચર

મસ્કત. ૬

- ૧ રા. રાજરામ ગોપાળજી મારફત
 ૧ રા. રાજરામ ગોપાળજી પંડ્યા

૧ લણુશાળી હંસરાજ નરસિંહ

- ૧ રા. નારણદાસ લાધા
 ૧ શેઠ પુરષોત્તમ જીવણદાસ
 ૧ રા. મૂળચંદ માધવજી
 ૧ ઠા. રણછોડદાસ હંસરાજ
 અહમદાખાદ. ૬
 રા. નાગરજી સુંદરજી મારફત
 ૧ રા. નાગરજી સુંદરજી
 ૧ રા. હરિલાલ નરસિંહરામ
 ૧ રા. હીરાલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ
 ૧ શાહ ગોવિંદલાલ રણછોડદાસ
 ૧ સ્કોલર દેવજી કુંવરજી
 ૧ સ્કોલર મોતીભાઈ લલ્લુભાઈ

ઈડર. ૬

- ૧ રા. રા. પૂર્ણાનંદ મહાનંદ મારફત
 ૨ રા. પૂર્ણાનંદ મહાનંદ.
 ૧ રા. મોહનલાલ ગુલાબરાય.
 ૧ રા. રણછોડલાલ રાયજી.
 ૧ રા. પ્રહલાદ ધીરજરામ.
 ૧ રા. પ્રાણશંકર ત્રિપુરાશંકર.

દેશાલપુર કચ્છ. ૬

- ૧ રા. મોરારજી અજરામરદિવેદી મારફત
 ૨ રા. મોરારજી અજરામર.
 ૧ શેઠ ખીમજી ચાંપશી
 ૧ રા. હાધીરામ કેશવજી
 ૧ ગોરજી કલ્યાણજી શિવજી
 ૧ સુતાર માવજી મેહજી.

ધરમપુર. ૬

- ૧ નેકનામકુમારશ્રીખળદેવજી સાહુખ

૧ છા. તપ્તસિંહજી નાહારસિંહજી
કુંડલા. ૫

૨૦. ઇચ્છાશંકર કાળિદાસ મારફત.

૧ રા. ઇચ્છાશંકર કાળિદાસ.

૧ વ. પુરુષોત્તમ ગવરિશંકર

૧ વ. વિકૃલદાસ ઝીણાભાઈ

૧ વ. જગજીવનદાસ હેમરાજ

૧ શેઠ પ્રાગજી વાસણુ.

ધારી. ૫

સોની ઠારણુ ઝાલા મારફત.

૧ શરાદ્ ભાવવજી લવજી

૧ સોની ઠારણુ ઝાલા.

૧ વેરા તાજભાઈ કાદીભાઈ

૧ મિ. કુંગરશી જેઠાભાઈ.

૧ શેઠ ઇસચ અમરામ.

ભાવનગર. ૫

ભટ્ટ જટાશંકર યજ્ઞેશ્વર મારફત.

૧ રા. લક્ષ્મિશંકર મોરારજી.

૧ રા. માણેકલાલ ભાઈશંકર

૧ રા. જટાશંકર ભાણુશંકર

૧ સુબોધ સાગર મંડળી.

૧ રા. જટાશંકર યજ્ઞેશ્વર.

ભાડલા. ૫

૨૦. શામજી રાધવજી મારફત.

૧ રા. નાગરદાસ મથુરાદાસ.

૧ રા. પરમાનંદદાસ ઉકાભાઈ.

૧ રા. શામજી રાધવજી.

૧ મિ. માણેકચંદ જેમલ,

૧ મિ. જીવન દેવકૃષ્ણ.

સિનાર. ૫

૧ રા. રા. શંકરલાલ મનોરદાસવં
કીલ મારફત

૧ કા. જગનલાલ ઝવેરીલાલ.

૧ કા. દલસુખરામ કેશવરામ

૧ વ. વાસુદેવ નારાયણ.

૧ વ. રાવજી કાશીનાથ.

૧ વ. શંકરલાલ મનોરદાસ.

ગીદડ. ૫

૨૦. રા. પનજી નથુભાઈ મારફત

૪ ખાન શ્રી શહામતખાનજી

સાહેબ,

૧ રા. પનજી નથુભાઈ.

વડોદરા. ૫

૨૦. મુનિલાલ લલ્લુભાઈ મારફત.

૧ રા. મગનલાલ દારકાદાસ.

૧ રા. મગનલાલ કીશોરભાઈ.

૧ રા. રામકૃષ્ણ કેશવલાલ.

૧ રા. રણછોડજી છોટાલાલ.

૧ રા. જયુભાઈ નાનાભાઈ.

જુજ. ૧૦

૨૦. ગોવરધનદાસ પ્રભુજી મારફત.

૧ લક્ષ્મિદાસ હરજીવન.

૧ રા. ગોવરધનદાસ પ્રભુજી.

૧ રા. પુરુષોત્તમ મૂળજી.

૧ રા. ગોવિંદજી લક્ષ્મિદાસ.

૧ શેઠ ગોવિંદજી રામજી.

૨૦. જદુલાલ મોહનલાલ કુ મા-
રફતે.

- ૧ રા. ભીમજી શામજી
 ૧ રા. નિર્ભયશંકર અંબાશંકર
 ૧ રા. કલ્યાણરાય મકનજી
 ૧ રા. ભવાનસિંહજી જસાજી

પાણશિલા. ૪

- રા. ગોપાળજી શિવરામ. માર્કિત
 ૧ રા. ગોપાળજી શિવરામ
 ૧ રા. દેવશંકર ગણપતરામ
 ૧ રા. છગનલાલ વીરચંદ
 ૧ પાણશિલા લાઘવેરો.

સરધાર. ૪

- રા. ત્રિભોવન કહાનજી મારફત
 ૧ રા. ત્રિભોવન કહાનજી
 ૧ રા. લીલાધર ગોપાળજી
 ૧ રા. માણિક્યંદ વસરામ
 ૧ રા. જીવણ તૂળશી.

ઘોળા જંકશન. ૪

- શેઠકરદુનજીનસરવાનજીમસ્કીમાર્ફત
 ૧ શેઠ કરદુનજી નસરવાનજી
 ૧ મિ. ચાલસી પાલ સાહેબ
 ૧ મિ. ચુનીલાલ દુલનરામ
 ૧ મિ. વિનાયક રંગનાથ

કપડવંજ. ૪

- રા. કીશનલાલ ગોવિંદરામ દેરા-
 શરી મારફત
 ૧ કપડવંજ પૂસ્તકશાળા
 ૧ રા. કીશનલાલ ગોવિંદરામ
 ૧ રા. નાથજી નરસિંહરામ
 ૧ રા. નાહાનાલાલ દોલતરામ

માંડવી. (સુરત) ૪

- રા. હુસેનખાં અજમનખાં તલાટી
 મારફત.

- ૧ રા. નાગરજી કંચડજી
 ૧ રા. કલુશંકર ભવાનીશંકર
 ૧ રા. મંછારામ મયશંકર
 ૫ રા. રહેમાનખાં કાલેખાં
 ભજ ૪

- રા. માણિકલાલ કાશીરામ વેરા
 જીનાગદી મારફત

- ૨ રા. છગનલાલ દુર્ગાશંકર
 ૧ રા. માણિકલાલ કાશીરામ
 ૧ રા. પ્રજ્ઞલાલ ગગાશંકર
 વણોદ. ૪

- ૪ રા. રા. ત્રિભોવન ગીરજશંકર
 શુકલ કામદાર સાહેબ

કદોર. ૪

- ૩ બાવસાર જેચંદ કલ્યાણ
 ૧ શેઠ પાલણજી નાહનાભાઈ
 લાલપુર. ૪

- રા. રા. બાણજી પ્રજ્ઞરામ મારફત
 ૧ વકીલ બાણજી પ્રજ્ઞરામ
 ૧ સુંદરજી લાલજી ભાટીયા
 ૧ ગાંધી કાળિદાસ દેવકરજી
 ૧ ઠકર દેવજી હરિદાસ

સિનોર. ૪

- રા. વિકૃલ બાપુજી મારફત
 ૧ રા. વિકૃલ બાપુજી ગોર
 ૧ રા. તાપીશંકર ઘેલાભાઈ
 ૧ રા. અરજૂન નવલરામ

૧ રા. મગનલાલ લલ્લુભાઈ

હુણખી ૪

૪ રા. દલપતરામ રાજરામ મે-
હેતાળ

ગોંડલ. ૪

૨ા. રા. ગંગાશંકર જટાશંકરમાફત

૧ રા. ગંગાશંકર જટાશંકર

૧ રા. પોપટ કરસનજી.

૧ રા. કપૂરચંદ શેઠ

૧ રા. પુરષોત્તમ ગોપાળજી.

ધરમપુર. ૪

૪ રા. રા. કપૂરચંદ ગોપાળજીમોદી

અહમદાબાદ. ૪

૨ા. શામળદાસ લલ્લુભાઈ મારફત

૧ મિ. બાપાલાલ અમ્રતલાલ

૧ મિ. ચીમનલાલ અમ્રતલાલ

૧ મિ. માણેકલાલ ગીરધરલાલ

૧ મિ. શામળદાસ લલ્લુભાઈ

માંડવી-કચ્છ. ૪

કકર જેઠા વીસનજી મારફત

૨ નગરશેઠ જેઠા રામજી

૧ ઠા. જેઠા વીસનજી

૧ નાગોરી ચાંપશી ખીમરાજ

માળીઆ. ૪

૪ રા. રા. દુર્ગાશંકર રેવાશંકર

સુત્રાપાડા. ૪

૪ રા. જીગતરામ નથુરામ

દેવગઢખારીઆ. ૪

૨ા. રા. દેવશંકર મોતીરામ દા-

કતર મારફત

૨ રા. દેવશંકર મોતીરામ

૧ રા. હરિવલ્લભદાસ દામોદર

૧ રા. વિદ્યારામ મનસુખરામ

ઠાઠારીઆ. ૪

૨ા. શંકરજી કુબેરજી મારફત

૧ જડેજા મૂળુભા અમરસંગ

૧ કુમારશ્રી હરિસિંહજી

૧ રા. શંકરજી કુબેરજી

૧ મિ. અમીચંદ શામજી

જીનાગઢ. ૪

૨ા. ગોવિંદજી નાનજી મારફત

૨ મિ. ગોવિંદજી નાનજી

૧ ઠા. નાનજી જૂઠા

૧ રા. હરિપ્રસાદ લક્ષ્મિશંકર

વડીઆ. ૪

૨ા. રા. માણેકલાલ લાધાભાઈ મા

રફત.

૧ રા. માણેકલાલ લાધાભાઈ

૧ રા. કશળચંદ દેવકરજી

૧ રા. જેઠાલાલ બાવાભાઈ

૧ બશીઆ જેઠશર વીરા

સાંતલપુર. ૪

૧ રા. લીલાધર મેહેતાજી વાશહી

૧ રા. વખતરામ માધવજી

૬ રા. પ્રેમજી પીતાંબર

૧ રા. નાગજી માધવજી.

તેરા—કચ્છ. ૪

૧ નેકનામ કુમારશ્રી દાદુભા

૧ રા. દયાશંકર હાથીરામ

૧ રા. લક્ષ્મિશંકર માધવજી

૧ તેરા દલતરામ પૂસ્તકાલય
ધર્મજ ૫

૧ રા. વાધજીભાઈ નરસિંહદાસ

૧ રા. મગનલાલ દામોદર

ભાવનગર ૪

રા. વનમાળી કેશવજી માર્ફત

૧ રા. વનમાળી કેશવજીભાયાણી

૧ રા. હરજીવન ભગવાનદાસ

૧ રા. ગીરજાશંકર વજેરામ

૧ રા. હીરાલાલ નરોત્તમ

ટંકારા ૩

રા. જ્ઞેશંકર કાળિદાસ માર્ફત

૧ દા. નારાયણરાવ આપ્પાજી

૧ રા. પ્રભુદાસ તારાચંદ

૧ રા. ત્રિભોવન જોદાલાલ

મેઢાસણ ૩

રા. રા. શંકરલાલ પીતાંબરદાસ

કારભારી સાહેબ માર્ફત

૧ નેકનામ શ્રી મોહનપતસિંહજી

૧ રા. શંકરલાલ પીતાંબરદાસ

૧ મનસુખરામ ભૂરજીભાઈ

ભદ્રેસર—કચ્છ ૩

મિ. ભચ્યા કરસનદાસ માર્ફત

૧ મિ. ભચ્યાકરસનદાસ

૧ મિ. ગોપાળજી કહાનજી

૧ મી પુરૂષોત્તમ નરસિંહ

ધંડર ૩

રા. રાજરામ રૂપરામ માર્ફત

૨ રા. રાજરામ રૂપરામ પરાંત

૧ દામોદરદાસ ઘેલાભાઈ

મુંબઈ ૪

રા. જયરામ રઘુનાથ માધવનિ

દાન પ્રગટ કર્તા માર્ફત

૧ ઠકર જયરામ રઘુનાથ

૧ શેઠ જમસેદજી દોરાળજી

૧ શાહ બેચર મૂળજી

૧ ઠા. ગોકળદાસ માધવજી

સતપર ૩

રા. છોટાલાલ ભગવાનજી મારફત

૧ રા. છોટાલાલ ભગવાનજી.

૧ રા. હરિશંકર રાજરામ.

૧ રા. પોપટ જગદિશ મેઢાડી.

સમી. ૩

માસ્તર બળદેવરામ ભામેદરામ મા-
રફત.

૧ રા. પ્રભુલાલ ગણેશભાઈ

૧ મિ. સંપ્રીત શાંતિદાસ.

૧ વોહોરા. તૈયબચ્ચલી મૂલ્લાલુ-
કમાનજી.

૨ રા. મોતીરામ હરિદાસ. મુંબઈ

૨ રા. માધવજી રણછોડ મેહેતા

૨ રા. પ્રાણુલાલ નરોત્તમદાસ

કાપડીઆ મરુચ.

૨ રાઉલજી શ્રી•દ્રીગપાલસિંહજી

છાલીપર

૨ રા. તૂલશીદાસ કાગિદાસ પં-

ડયા. વડનગર

૨ કંટાકટર જેરામ જીવા વઢવાળ

સિવિલ સ્ટેશન

૨ રાઓલશ્રી મોતીભાઈ અખે-

રાજજી લાલજી

૨ રા. દેવચંદ ચત્રભૂજ કોચીન

૨ રા. મગનલાલ પુરષોત્તમ દે-

ટોગ્રાફર કપડવંજ

વાંસદા ૨

૧ રા. મંજારામ હરગોવિંદ

૧ રા. લક્ષ્મિશંકર અંબારામ

ગાંધકુડા. ૨

૧ મેહતાજી દેવજી ઉકા

૧ રા. રેવાશંકર પ્રિતમલાલ

નાગેશ્વરી. ૨

૧ શાહ મકનજી ઝીણાભાઈ

૧ ખોજા જમાલ શામજી

પાલજીપુર. ૨

૧ વ૦ મુગટરામ મૂળચંદ

૧ વ૦ અખદુલ કરીમ મહમૂદભાઈ

જેતપુર, તાપે મોરશી ૨

૧ મહેતા ચત્રભૂજ બેચર

૧ મિ. કાગિદાસ નંદલાલ

ઈડર ૨

૧ રા. ગોવિંદરામ ઉગરેશ્વર

૧ મિ. હરગોવિંદ ભાઈશંકર

ભાવનગર. ૨

૧ મિ. ચંપકલાલ ચંચળરામ

૧ મિ કિરપારામ ત્રિકમરામ

૧ રા. કિરપાશંકર દામોદર

નારદીપુર ૨

૧ મિ. વિઠ્ઠલ કેશવલાલ ગાંધી

ઈટોલા ૨

૧ રા. આત્મારામ રામચંદ્ર

૧ રા. ડાહ્યાભાઈ ભૂલાભાઈ

આંબળી. ૨

૧ રા. ગણુપતરામ જ્યદેવ

૧ રા. કરસનજી પ્રભૂજી

જામનગર ૨

૧ રા. દુલેરાય છોટાલાલ

૧ રા. ત્રિકમલાલ કુરણાશંકર

આંકલાવ ૨

૨ા. લલ્લુભાઈ નાથાભાઈ માર્ફત

૧ ગુસાંઈ ઇશ્વરગર હંસગર

૧ રા. છગનલાલ મૂળજી

માણિકવાડા. ૨

૧ રા. મોહનલાલ તૂળશી

૧ દા. રામચંદ્ર માર્ફતી

ધ્રાંગધ્રા. ૨

૧ રા. પરમાનંદદાસમોતીરામ

૧ રા. મોતીભાઈ મૂળજી

लीलापुर २

- १ रा. गुलाबचंद मोतीचंद
 १ मि० भावण वल्लु वेरा
 पलसाणा. २
 १ रा. वसनण गे विंदभाध.
 १ रा. जीलाभाध अमृतराम.
 वीरभगाम. २
 १ शाह धेला डालाभाध.
 १ शाह वेलसी सूरचंद.
 पणभा २
 १ भहेता हाकरसी जेतशी
 १ मि. विकलण गोवरधन
 ———
 १ रा. काणिदास हरिभाधभडकवा
 १ आवा मोतीराम मोनदास
 पीपळी
 १ रा. मे.तीलाल युनीलाल मेम-
 दाचाद.
 १ रा. शरीर सावेभडभड मुंवाई.
 १ दलाल कपूरचंद रामण ”
 १ रा. अनूपराम भीलाल भरूच
 १ भंडत शंभुगर रेवागर थान
 राजफाट
 १ व. कल्याणराय यत्रभूजदास
 १ व. प्राणुलाल शंभुलाल
 १ रा. दामोदर पाणकशन
 १ शैठ नसरवानण पेस्तनण
 डीसा

१ रा. लल्लुभाध नाहानाभाध

खंभात

- १ रा. नरभेशंकर जगणवन भुज
 १ रा. रणुछोड धश्वर पलणा
 १ व. सोमनाथ गोपाणण जुनागढ
 १ रा. नरसिंहप्रसाद हरिप्रसाद ”
 १ पुरषोत्तम वल्लेचंद नवसारी
 १ रा. दलपतराम गुलाभीराम
 बुरानपुर
 १ रा. आपलराव भीराराव गुणल
 १ रा. वनभाणी भनार धोलैरा
 १ रा. छगनलाल भोधाभाध खा
 रचीआ
 १ रा. नारणुराव जणवंतराव मे-
 साणा
 १ रा. दलपतराम नथुभाध झांझमेर
 १ रा. गवरिशंकर जेशंकरपरवाळा
 १ भोज नूरभडभड भीमण
 करांची
 १ रा. अणालालनारणुण मोरयाण
 १ रा. डेशवण वेहेराभाध क्वेटा
 १ पीतांबरदास लल्लुभाध रूपाल
 १ मि. सरदारसिंहण आवाण
 मेथाण
 १ रा. शेवकराम बामणासा

૧૬૫૫. ૩

- ૧ રા. રા. કૃષ્ણલાલ ગોવિંદદાસ
 ૧ રા. ભાષાંકર જ્વેલર
 ૧ રા. ભાષાંકર વિશ્વનાથ
 ૧ મિ. ત્રિભોવન તેજપાળ
 ગણેશ. ૨
 ૧ રા. હીરજી મોનજી ભટ્ટ
 ૧ કોઠારી કાળિદાસ મૂળચંદ
 ૧ રા. છોટમલાલ હરિપ્રસાદ
 બોટાદ
 ૧ રા. રતનજી વિરજી ઊરણ
 ૧ રા. મૂળજી જીવરામ અમનપોર

- ૧ રા. ગોવિંદભાઈ મથુરભાઈ અ
 દાલજ
 ૧ રા. કરસનજી પીતાંબર કોટડા
 ૧ રા. મધુ સૂદનગોસ્વામિ વંદ્રાવન
 ૧ સાધુ આત્મારામ કલ્યાણદાસ
 લીંબુડા
 ૧ રા. માવજી વસનજી માંડવી
 ૧ રા. રામચંદ્ર જોડાલાલનડીઆદ
 ૧ રા. સુંદરજી હીરાચંદ લીમડી
 ૧ રા. હરિભાઈગોવિંદજી અસનાવદા
 ૧ રા. ત્રિભોવન શિવશંકરજી વૂ.

“માસિક સાર સંગ્રહ” નામનું એ ફરમાનું માસિક ચો-
 પાન્યું અમારી તરફથી પ્રગટ થશે. ગુજરાતી ભાષાનાં જૂનાં
 અને નવાં વર્તમાન, ચોપાન્યાં અને પુસ્તકોમાંથી અવલોકન
 કરવા યોગ્ય ઉત્તમ વિષયો આવશે. મૂલ્ય વર્ષે ફક્ત એક રૂ-
 પિઓ. પોસ્ટેજ મફત.

“દલપત સતશહી” થોડી મુદતમાં અમારી તરફથી બ-
 હાર પડશે. એમાં આપણા કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ
 કૃત દૃષ્ટાંતિક દોહરા વગેરે આવશે. કિંમત આગળથી રા-
 ખનાર પાસેથી દરપ્રતના છ આના. પોસ્ટેજ અરધો આનો
 આ “સ્વામાલિક ધર્મ” ના પૈસા જેઓએ અવલથી મોક-
 લ્યા ન હોય તેઓએ કૃપા કરી તુરત મોકલાવવા.

પુરૂષોત્તમ કહાનજી માંધી—લીંબડી,

